

У ПОШУКАХ КАНЦЭПЦЫІ

Пасля заканчэння гімназіі маладыя Іваноўскія адзін за адным накіроўваліся ў сталічны Пецяўбург. У 1895 г. туды прыбыў Юры, а ў 1899 г. — Вацлаў. Абодва яны сталі студэнтамі Тэхналагічнага інстытута, дзе некалі вучыўся іх бацька. Юры займаўся на факультэце механікі, а Вацлаў — на хімічным. У 1901 г. да іх далучыўся Тадэвуш, які скончыў у Пецяўбургу гімназію і паступіў ва ўніверсітэт. Сыны жылі разам з бацькам у адным з лепшых кварталаў горада ля Ізмайлаўскага праспекта (6-я рота, д. 10), як і належала сям’і правадзейнага дзяржаўнага саветніка пры міністэрстве земляробства. Тым часам маці заставалася ў Варшаве з двума меншымі дзецьмі — Галенай і Станіславам. Паводле традыцыі, усе яны збіраліся ў Лябёдцы на свята Вялікадня і Божага Нараджэння. Тамсама праходзілі і летнія вакацыі.

У адрозненне ад бацькі, які галоўную ўвагу надаваў прафесійнай кар’еры, маладыя Іваноўскія ў Пецяўбургу захапіліся палітычнай дзейнасцю, якая паглынала іх не менш за вучобу. Усе трое — Юры, Вацлаў і Тадэвуш — знайшлі сабе тут спрыяльныя ўмовы для нацыянальнага самасцвярджэння. Гэтак, Юры стаў дзеячом польскага Кола народнай асветы і Польскай Партыі Сацыялістычнай. Між іншым, ён прымаў удзел у вызваленні Юзафа Пілсудскага з Пецяўбургскага турэмнага шпітала¹. Тадэвуш навіязаў кантакт з літоўскімі дзеячамі і, як належала свядомаму літоўцу, пачаў вывучаць літоўскую мову². Толькі Вацлаў не мог далучыцца да беларускай арганізацыі, бо на той час ані ў Пецяўбургу, ані дзе-небудзь у іншым месцы такой папросту не існавала. Стварэнне Беларускай Рэвалюцыйнай Партыі (БРП), дзейнасць якой паклала пачатак развіццю беларускага нацыянальнага руху, і стала яго заслугой.

Існуюць супярэчлівыя версіі паходжання маладога беларускага нацыянальнага руху, таму варта падрабязна разгледзець акалічнасці яго ўзнікнення. Так, сярод расейскіх праціўнікаў гэтага руху лічылася, што ён паўстаў у выніку польскай інтрыгі, разлічанай на тое, каб раскалоць «адзіны і непадзельны» рускі народ³, а значыць — нацэлены супраць інтарэсаў расейскай дзяржавы. У сваю чаргу, польскія праціўнікі бачылі ў ім, асабліва ў міжваенны перыяд 20–30-х гг., расейскі падкоп, а калі-нікалі — нават нямецкі, які меў на мэце аслабіць польскія пазіцыі ў Беларусі⁴. Такім чынам, абодва бакі адмаўляліся прызнаць самастойны характар гэтага руху.

Адвольную трактоўку ўзнікнення БРП пры пільным разглядзе можна знайсці і ў працах беларускіх гісторыкаў і публіцыстаў. Вельмі часта яна залежала ад палітычных, класавых, рэлігійных і нават асабістых сімпатыяў альбо антыпатыяў. Дзейнасць Вацлава Іваноўскага заціралася або ўвогуле ігнаравалася, бо ён паводле свайго паходжання «не пасаваў» на ролю стваральніка радыкальнага нацыянальнага руху. Замоўчвалася нават само існаванне БРП, да чаго ў найбольшай ступені спрычыніўся Антон Луцкевіч.

Закіды расейскіх праціўнікаў гэтага руху гучалі досыць пераканаўча ў святле палітыкі ППС, якая ў канцы XIX ст. імкнулася спалучыць абуджэнне пачуцця нацыянальнай самастойнасці беларусаў, літоўцаў і ўкраінцаў з вызваленчымі памкненнямі польскага народа. Гэтая мэта была сфармуляваная ў праграме ППС, прынятай на арганізацыйным з'ездзе ў Парыжы (лістапад 1892 г.), там прадугледжвалася пашырэнне партыйнай дзейнасці «ў правінцыях, звязаных у мінулым з Польскай Рэччу Паспалітай», а таксама супрацоўніцтва з літоўскай і ўкраінскай арганізацыямі, якія існавалі на той час, у барацьбе з царызмам⁵. Гэтыя пастулаты знайшлі далейшае развіццё на III з'ездзе ППС у Вільні (чэрвень 1895 г.), дзе была прынятая наступная рэзалюцыя пра стаўленне да іншых народаў Расейскай імперыі:

«З увагі на тое, што ў склад расейскай дзяржавы ўваходзіць шмат іншых нацыянальнасцяў і што сярод іх абуджаецца супраціў варварскаму прыгнёту, які сілай абставінаў павінен нарастаць;

З увагі на тое, што гэтыя народы, дзякуючы сваёй шматлікасці, з'яўляюцца сілай, якая пры адпаведных умовах будзе вырашаць лёс царызму;

З увагі на тое, што ў інтарэсах польскага рабочага класа, гэтаксама, як і міжнароднага працоўнага руху, знаходзіцца звяржэнне захопніцкага царскага рэжыму, самым пэўным сродкам для гэтага з'яўляецца адлучэнне ад сучаснай расейскай дзяржавы заняволеных царызмам народаў;

Нарэшце, з увагі на тое, што сярод паасобных народаў існуюць зародкі сацыялістычнага руху;

З'езд пастанаўляе, што ППС у сваіх узаемадачынненнях з апазіцыйнымі групамі іншых нацыянальнасцяў павінна клапаціцца пра абуджэнне ў іх сепаратысцкіх настрояў і пастаянна ўказваць на неабходнасць звяржэння царызму шляхам узаемадзейнення нацыяў, якія апынуліся пад яго прыгнётам. З'езд адначасова даручае ЦРК (Цэнтральнаму рабочаму камітэту. — Заўв. перакл.) па меры магчымасці дапамагаць распачатым сацыялістычным рухам сярод гэтых нацыянальнасцяў⁶.

Згодна з гэтымі пастановамі польскія незалежніцкія дзеячы ўжо на пачатку 90-х гг. заняліся перавозам выдадзеных за мяжой бела-

рускіх кніжак і іх распаўсюдам на тэрыторыі Расейскай імперыі. Сярод гэтай літаратуры былі кніжкі Ф. Багушэвіча, асабліва — «Дудка беларуская», якая выйшла ў Кракаве ў 1891 г., а таксама — агітацыйная брашура «Дзядзька Антон, альбо Гутарка аб усім чыста, што баліць, а чаму баліць — не ведаем», якую выдалі ў Тыльзіце на пачатку 1892 г. члены маскоўскага Польскага кола — Напалеон Чарноцкі і Мар’ян Абрамовіч. Важную ролю ў транспарціроўцы гэтай брашуры з Тыльзіта адыграў сябра Пілсудскага, пазней член ЦРК, Аляксандр Сулькевіч, які з 1890 г. некалькі гадоў працаваў начальнікам мытні на мяжы з Прусіяй і арганізоўваў перавоз нелегальных сацыялістычных выданняў у Расею⁷. Паводле справаздачы ППС, толькі за 1895 г. праз перавалачны пункт каля Таўрогаў на прускай мяжы былі перакінутыя 332 асобнікі беларускіх выданняў⁸. Пра вялікае значэнне, надаванае папулярызацыі гэтых кніжак, можа сведчыць хаця б такі факт: у 1896 г. Зыгмунт Нагродскі, прыяцель Юзафа Пілсудскага, фінансаваў другое выданне «Дудкі», выпушчанае ў Кракаве⁹. Гэтая кніжка стала свайго кшталту катэхізісам для дзеячоў беларускага адраджэння.

Распаўсюд беларускай літаратуры членамі ППС садзейнічаў пашырэнню рэвалюцыйных настрояў у Беларусі і абуджэнню нацыянальнай свядомасці. Таму, відаць, некаторыя аўтары, малючы гэты ўплыў з немалым перабольшаннем, сцвярджаюць, што ППС адыграла вырашальную ролю ў зараджэнні беларускага руху¹⁰. Па сутнасці, гэтая партыя ў першае дзесяцігоддзе свайго існавання не выходзіла па-за межы распаўсюду замежных выданняў, яна не займалася выпускам агітацыйнай літаратуры ад уласнага імя і не рабіла спецыяльных захадаў, каб стварыць пад сваім крылом рэвалюцыйную беларускую арганізацыю.

Дзякуючы знаёмствам брата Юрыя, Вацлаў Іваноўскі апынуўся ў асяроддзі пецяўбургскіх дзеячоў ППС адразу ж па прыездзе на вучобу ў 1899 г. Ён асабіста пазнаёміўся з лідэрамі партыі, пасябраваў з пецяўбургскімі дзеячамі — студэнтамі Мечыславам Міхаловічам, Рамуальдам Мілерам, Канстанцінам Дэмідэцкім-Дэмідовічам ды многімі іншымі. Такім чынам, ён добра арыентаваўся ў справах ППС, яе праграме і палітычных мэтах у Беларусі, карыстаўся сімпатыяй яе членаў, якія імкнуліся заахоціць яго да працы на беларускай ніве. Натуральна, зыходным пунктам такой працы былі канцэпцыя і людзі, гатовыя ўвасобіць яе ў жыццё. Аднак пакуль што не было ні таго, ні другога.

Паўстае пытанне, ці мог Вацлаў палічыць праграму ППС за ідэйную аснову беларускай арганізацыі? Шмат гадоў пазней ён пісаў, што думка аб суверэннай незалежнасці Беларусі паўстала ў 1899–1900 гг. сярод членаў Беларускай Рэвалюцыйнай Грамады¹¹. Нават калі прамінуць той факт, што Грамада паўстала пазней, толькі праз некалькі гадоў, гэтае выказванне не надта праясняе пытанне, бо ідэю беларускай

незалежнасці на той час прызнавала і ППС. Большае праграмнае значэнне мела б ажыццяўленне гэтай ідэі. Але ў такім выпадку колькасць пытанняў і сумненняў памнажалася б да бясконцасці. Логіка падказвала, што падзенне царскага абсалютызму адбудзецца ў выніку агульнарасейскай рэвалюцыі, а не дзейнасці ППС. У сваю чаргу, рэвалюцыя павінна была знішчыць польскую зямельную ўласнасць у Беларусі, што не ўваходзіла ў планы ППС. Нарэшце, паўставала пытанне, ці апынуліся б беларусы ў лепшым становішчы, чым дагэтуль, у выпадку аднаўлення першай Рэчы Паспалітай як федэрацыі народаў.

Гэта быў ключавы момант, які доўга яшчэ непакоіў дзеячоў беларускага руху. Напэўна, не вырашыў гэтага пытання на пачатку XX ст. і малады студэнт В. Іваноўскі. Уваходзячы ў свет палітыкі, ён мусіў разумець, што нічога не даецца раз і назаўжды, а змены сітуацыі прымусяць не аднойчы перагледзець каштоўнасці і арыенціры, і нават — памяняць саюзнікаў. У той жа самы час атрыманы ў спадчыну ад бацькі цвярозы рацыяналізм падказваў, што планамерны народатворчы працэс трэба пачынаць самастойна, з арганічнай дзейнасці, вынікі якой застануцца трывалай каштоўнасцю пры любой сітуацыі. Ён бачыў, што гэта марудная, але самая надзейная дарога да вызвалення беларускага народа з-пад чужых культурных і палітычных уплываў.

Усе гэтыя праблемы часта абмяркоўваліся сярод членаў створанага Вацлавам Іваноўскім студэнцкага гуртка, які, паводле яго прызнання ў лісце да ксяндза Адама Станкевіча, існаваў яшчэ да 1902 г., не маючы строгай арганізацыйнай формы¹². Відаць, ён меў характар дыскусійнага клуба, бо нічога іншага пра яго дзейнасць невядома. Людзей у ім было напачатку, напэўна, няшмат. Праўда, у той перыяд у Пецярбургу вучылася багатая студэнтаў з Беларусі, але сярод іх не было вясковай моладзі, якая толькі праз некалькі гадоў атрымала права займацца ў вышэйшых навучальных установах Расеі. Таму свае заклікі і аргументы В. Іваноўскі адрасаваў галоўным чынам шляхецкай моладзі з апалячаных памешчыцкіх сем'яў. Многія з гэтых маладых людзей гатовыя былі працаваць сярод беларускага люду на яго роднай мове, але ў інтарэсах польскай справы, а не новай ды малазразумелай — беларускай, якую прапагандаваў Іваноўскі.

Вінаватая тут была амаль поўная адсутнасць традыцыяў арганізаванага беларускага руху. Студэнцкія зямляцтвы, што існавалі ў акадэмічных асяродках Расеі, мелі пераважна расейскі культурны характар і, апроч адзінага выключэння, не пакінулі па сабе следу на ніве беларускага адраджэння¹³. Дзейнасць А. Гурыновіча і нарадавольцаў — выдаўцоў гектаграфічнага часопіса «Гоман» на пачатку 80-х гг. XIX ст. — была хутка зліквідаваная, а памяць па ёй, надоўга пахаваная ў паліцэйскіх архівах, амаль зацерлася ў асяроддзі беларускіх студэнтаў. З іншага боку, дадаткова ўплывалі на фармаванне іх свядомасці

працы расейскіх вучоных, зацікаўленых беларускай гісторыяй і народнай культурай, — колькасць публікацыяў, прысвечаных гэтым пытанням, паступова памнажалася. Нарэшце, істотную ролю адыгрывалі ідэі паўстання 1863 г. і папярэднікаў беларускага адраджэння — Кастуся Каліноўскага, Вінцэнта Дуніна-Марцінкевіча, Уладзіслава Сыракомлі і асабліва — Францішка Багушэвіча.

Значыць, існавалі не толькі адмоўныя, але і станоўчыя перадумовы для ўзнікнення такога руху. Таму намаганні Вацлава Іваноўскага далі плён. У 1901/1902 навучальным годзе беларускі студэнцкі гурток, напэўна, стаў ужо даволі шматлікім, калі ўлічыць, што на яго аснове было вырашана стварыць нелегальную арганізацыю — Беларускаю Рэвалюцыйную Партыю. Мы не ведаем даты яе ўтварэння, аднак можна меркаваць, што гэта адбылося на пачатку 1902 г. Пра гэта сведчыць ужо прыгаданае паведамленне Вацлава Іваноўскага аб тым, што да самага 1902 г. існаваў толькі нефармальны гурток, а таксама — яшчэ адзін цікавы факт: вясной 1902 г. дзеячы БРП мерыліся неўзабаве склікаць свой з'езд¹⁴.

Вестка аб стварэнні БРП выклікала характэрную рэакцыю з боку кіраўніцтва ППС: у чэрвені 1902 г. на VI з'ездзе ў Любліне была прынятая тайная «беларуская рэзалюцыя», дзе гаварылася: «Даручыць В[ыканаўчаму] Кам[ітэту] выслаць дэлегатаў на з'езд, каб выразіць ім сімпатыі і пажаданні імкнуцца да незалежнасці і федэратыўных стасункаў з намі. ППС лічыць, што яна мае права ўздзейнічаць на беларускае насельніцтва даступнымі ёй сродкамі, якія не супярэчылі б прынцыпам і інтарэсам беларускай сац[ыялістычнай] арг[анізацыі]»¹⁵.

Але дэлегаты ППС не змаглі прадставіць гэтых пастаноў на з'ездзе, бо з'езд гэты так і не адбыўся. Тым не менш згаданая рэзалюцыя, прынятая польскімі сацыялістамі, сталася важным дакументам, які сведчыў пра ідэйную і арганізацыйную незалежнасць БРП ад ППС. У адваротным выпадку інструкцыі для пэпэсаўскіх дэлегатаў, чыёй задачай было намовіць беларусаў да федэрацыі з Польшчай, гучалі б цалкам іначай, калі б БРП з'явілася на свет, дзякуючы арганізацыйным намаганням ППС.

Менавіта другая частка рэзалюцыі пацвярджае гэтую думку і сведчыць аб тым, што кіраўніцтва ППС баялася канкурэнцыі з боку беларускай арганізацыі. Яе слабасць польскія лідэры, напэўна, добра разумелі, аднак цяжка было прадбачыць, які лёс чакае БРП у будучыні, таму, нягледзячы на абяцанне з павагаю ставіцца да яе прынцыпаў і інтарэсаў, рашэнне VI з'езда ППС пра непасрэдны ўплыў на беларускае насельніцтва сведчыла пра тое, што гэтая партыя не збіраецца выракацца ўласных інтарэсаў на карысць беларускіх саюзнікаў.

Згодна з прынятай рэзалюцыяй, ППС распачала выданне агітацыйнай літаратуры на беларускай мове. Яе распрацоўкай заняліся дзеячы спецыяльнага, створанага ў 1902 г., партыйнага аддзела беларуска-літоўскіх земляў, г. зв. ППС на Літве. У выніку напрыканцы 1902 г. і ў студзені 1903 г. у лонданскай друкарні ППС выйшлі тры беларускія брашуры: «Гутарка аб тым, куды мужыцкія грошы ідуць», «Як зрабіць, каб людзям стала добра на свеце» і «Хто праўдзівы прыяцель беднага народу». Апрача таго, у траўні 1903 г. ППС на Літве выдала па-беларуску адозву да батракоў з-пад Скідаля, што на Гарадзеншчыне, якая мела назву «Do braci miżyko». Натуральна, гэтыя публікацыі адлюстроўвалі ідэі ППС. Яны выкрывалі самадзяржаўе як галоўную прычыну сялянскай нядолі, затое ў інтарэсах польскага памешчыцтва абыходзілі вострыя класавыя супярэчнасці ў Беларусі. Пытанне беларускага нацыянальнага адраджэння ў іх таксама ігнаравалася. Гэтак, выдаўцы гэтых брашураў маўчалі пра тое, што беларускія дзеці не атрымліваюць асветы на роднай мове, затое абураліся супраць царскіх уладаў за тое, што ім забараняюць вучыцца па-польску¹⁶.

У 1902 г. БРП таксама распачала выдавецкую дзейнасць. Багатых мецэнатаў не было, таму выдаваць друкаваныя публікацыі яна не магла. Бракавала не толькі дасведчаных публіцыстаў — не было нават элементарных граматычных і правапісных правілаў беларускай мовы. Апрача таго, ніводзін з маладых пачынальнікаў гэтага руху не быў знаёмы з тэхнікай нелегальнай працы. Але гэтыя цяжкасці не палохалі В. Іваноўскага, які, напэўна, з досведу вывучэння хіміі верыў у магчымасць — як ён сам казаў — з нічога стварыць нешта. Ён пачаў з самай неабходнай рэчы — купіў гектограф. На гэта пайшоў увесь яго заробак са студэнцкай практыкі. Яму дапамог Мечыслаў Міхаловіч, дзеяч ППС, які з сімпатыяй ставіўся да беларускага адраджэння¹⁷. З Іваноўскім яго звязвала не толькі грамадская дзейнасць — у Пецярбургу абодва яны заляцаліся да сясцёр Станіславы і Сабіны Ячыноўскіх і неўзабаве сталі шваграмі.

Першай публікацыяй БРП, надрукаванай на гэтым гектографе, стала адозва «Да інтэлігенцыі», якая выйшла ўвосень 1902 г. Яна была выдадзеная на польскай мове, каб знайсці як мага шырэйшы водгук сярод апалячанай інтэлігенцыі Бelay Русі — свайго адрасата. Адозву імгненна перадалі ў рэдакцыю пэпэсаўскага «Przedświtu» ў Лондане, які апублікаваў яе ў лютым 1903 г. Перадаў яе, без сумневу, Юры Іваноўскі, які ў 1901 г. ужо скончыў вучобу і працаваў спачатку ў Чэнстахове, а са жніўня 1902 г. — на фабрыцы Б. Гандке ў Варшаве і дзейнічаў адначасова ў замежным камітэце ППС¹⁸. Існуе шмат падставаў, каб прывесці поўны тэкст гэтай адозвы.

«Да інтэлігенцыі

Хто з вас пазайдросціць лёсу ламавой клячы? Кепска накармленая, вечна бітая, прадаваная, як знясіліцца, на шкурадзёрню — бядуе ўсё сваё жыццё, амаль не ведаючы адпачынку... Прыемны і пекны малюнак, ці не так? І аднак жа, аднак жа вы дазваляеце, не пратэстуеце, не робіце анічога, каб люд, з якога вы выйшлі, не ведаў гэткага ж лёсу. Цёмны — дапатопнымі прыладамі нішчыць зямлю-карміцельку; бедны — за гэта нясе на сабе цяжар падаткаў; адурманены, бо не ёсць сам сабе гаспадаром, з цярпліваасцю слана трывае дзяржаўны прыгнёт. Усё гэта на руку тым, чыё існаванне грунтуецца на дурноце, цямрэчы і эксплуатацыі людю. І вы б хацелі прыняць удзел у гэтым сістэматычным абкраданні лепшай долі народа свайго? Ды вы адрачэцеся проста ў вочы. Але так ёсць, калі самі вы, маючы святло, не дзеліцеся з тымі, у каго яго няма. І гэтае бяздзяянне помсціцца на вас. Адцятыя ад людю чужамоўным выхаваннем, вы не здолелі стварыць уласнай самастойнай культуры для вашай жменькі і пайшлі ў паняверку да суседзяў. І слухна — бо не адважыліся на тое, на што адважыліся стакроць меншыя лікам літоўцы, балгары, сербы, харваты і г. д.

Дайце народу асвету, але дайце яе на роднай мове. Інакш яна ніколі не прасочыцца ў нізы. Розум дзіцяці, які з цяжкасцю авалодвае агульнымі паняццямі, мае падвойную працу, робячы гэта на чужой мове. Адсюль недакладнасць, хаос, боязь навукі. Родная мова — гэта ж выраз душы, яе пачуццяў, думак. Урад ведае, што робіць, калі падае жабрачыя аб'едкі асветы па-расейску: ён ці ўвогуле адбівае ахвоту да навукі, ці стварае блытаніну паняццяў, парывае кроўную еднасць з народамі самых здольных, робіць з іх слугаў, што мысляць па-расейску, у зародку нішчыць нацыянальную самастойнасць, затрымлівае развіццё беларускай культуры. З усіх яго злачынстваў гэтае, бадай, найвялікшае: катаванне дзіцячай свядомасці, скрыўленне разумовага развіцця, маральнае разбэшчванне, бо там, у перспектыве, перакрой на маскаля мовай і розумам, а калі ты яшчэ і праваслаўны — перад беларусам адкрываецца шлях да ганаровых пасадаў і дабрабыту — цаной здрады народу. І сярод вас ёсць шмат гэтакіх прадажнікаў.

Дайце народу спазнаць сваё мінулае. Чалавек, які не памятае таго, што рабіў, чуў, думаў, які не можа скарыстаць нават уласны досвед, не ведае, як кіраваць сабой, робіцца лялькай, людскім пасмешышчам. Ён можа толькі існаваць. Гэта ледзь не быдла. І гэта — лёс народа, які не памятае гісторыі продкаў. Дык вы сталі нявольнікамі не толькі таму, што вас зламалі паразы — вы сталі нявольнікамі праз свае душы — вы верныя падданья маскоўскага цара. Дзе вашыя правы? У пыле, забытыя, гніюць у бібліятэках, затое ўсемагутны бізун вісіць над вамі. Цалуйце яго, рабы! Можа, калі ў імгле паўстане будучыня ваша, «хмурная», але «ўзнёслая» — вы і пачнеце дабівацца сваіх правоў; мо-

жа быць, але без яе — ніколі. Тое, што значыць для кожнай душы свядомасць, якая нанізвае на адну ніць пражытыя хвілі, тое для народаў — злучэнне мінулых стагоддзяў з цяперашнім векам; апанаваннем сучаснасці, рахункам сумлення, крыніцай, з якой струменіць жаданне новай працы для будучыні.

Даць люду асвету, пазнаёміць яго з роднай гісторыяй — але як? Народнай літаратуры амаль няма, няма гісторыі: належыць яе стварыць! Ці ж трэба спасылацца на прыклады народаў, якія гэта зрабілі, даказваць, што гэта — мажлівая справа? Чэхі, літоўцы зрабілі гэта, а вы не здолееце? Вось вам накід праграмы:

1) Арганізоўваць гурткі для працы над роднай мовай (граматыка!), кразнаўствам, літаратурай. Звярнуцца да спецыялістаў у адпаведных галінах з просьбай прачытаць лекцыі і напісаць адпаведныя творы. Палегчыць ім гэтую працу і даць матэрыяльную дапамогу.

2) Пазнаёміцца з польскай і расейскай народнай літаратурай, перакладаць і самім пісаць гэтакія творы.

3) Арганізаваць збор сродкаў на пашырэнне выдаўніцтва.

4) Арганізаваць продаж альбо распаўсюд выданняў.

5) Выказаць пагарду тым, хто гэтага рабіць не будзе.

На заканчэнне — маленькі абразок Канапіцкай (польскай паткі):

Багаты рымлянін праводзіў сваіх гасцей па будынку, у якім трымаў купленых нявольнікаў. Германец, скіф, нумідыец, грэк — усе патаналі ў тузе па родным краі, агорнутыя то шалёным гневам, то халоднай распаччу, патыхалі нянавісцю. І толькі адзін славянін граў на жалейцы і танцаваў. Умеў ён суцешыцца ў няволі, забыць аб страчаным краі, аб нядаўняй свабодзе.

Будзем і надалей падобныя да яго?

Б. П. Р.»¹⁹

Хто быў аўтарам гэтай адозвы? На думку Алеся Бурбіса, тагачаснага віленскага гімназіста, яе напісаў Лявон Малецкі, студэнт Пецярбургскага Тэхналагічнага інстытута. Напісаў яе ў Вільні, гэта значыць — падчас летніх вакацыяў 1902 г., якія Малецкі правёў у родным доме²⁰. Аднак, здаецца, версія А. Бурбіса не здымае праблемы аўтарства. Сэнс і пастулаты гэтай адозвы мала хвалявалі Малецкага — пра гэта сведчыць яго адыход ад беларускага руху пасля заканчэння інстытута ў 1904 г. Такім чынам, можна меркаваць, што гэтая адозва была апрацаваная пры непасрэдным удзеле Вацлава Іваноўскага, бо закладзены ў ёй ідэі засталіся галоўным арыенцірам яго далейшай шматгадовай дзейнасці.

Наступнай ініцыятывай Вацлава Іваноўскага стала спроба нелегальна выдаць часопіс «Свабода», задуманы як орган Беларускай Рэ-

валюцыйнай Партыі. Павелічэнне кола беларускай моладзі ў Пецяярбургу спрыяла ажыццяўленню гэтай задумы. Восенню 1902 г. сюды прыбылі на вучобу браты Ян і Антон Луцкевічы з Менска і Алаіза Пашкевіч з ваколіц Ліды. Алаіза пасялілася ў незнаёмай дагэтуль асобы — Сабіны Ячыноўскай, нявесты Вацлава Іваноўскага, і гэты факт, безумоўна, сведчыць аб тым, што арганізатарам яе прыбыцця ў Пецяярбург быў менавіта ён²¹. Тут Пашкевіч скончыла гімназію Александроўскай і разам з Сабінай наведвала курсы Лесгафта. Алаіза стала неўзабаве вядомай паэткай і дзяячкай, найчасцей яна выступала пад псеўданімам Цётка²². Да ліку самых блізкіх і давераных паплечнікаў В. Іваноўскага належаў таксама пецяярбургскі гімназіст Вінцэнт Валейка родам з фальварка Галавічполь, што знаходзіўся побач з Лябёдкай. Такім чынам, для Іваноўскага ён быў з дзяцінства вядомым суседам.

Гэтыя маладыя людзі заняліся выданнем першага нумара «Свабоды». З імі супрацоўнічаў пэпэсавец Мілер і ўжо згаданы Язэп Малецкі. Ручную матрыцу «Свабоды» на восем старонак падрыхтавалі Мілер (першая бачына) і Валейка (астатнія). Гэтыя матэрыялы перавезлі ў Лябёдку, дзе падчас калядных вакацыяў 1902 г. яго аддрукавалі на гектографе накладам 200 асобнікаў Вацлаў і Тадэвуш Іваноўскія, а таксама Валейка з братамі Антонам і Станіславам. На тытульным аркушы часопіса значылася: «Свабода, № 1, 1903 г.»²³.

Але канец задумы быў няўдалым: «Свабода» была знішчаная і не дайшла да чытача. Пазней Вацлаў Іваноўскі ўхіляўся ад асвятлення гэтага здарэння: ён сцвярджаў, што ўвесь наклад пераправіў Юрыю ў Варшаву, і там яго сканфіскавала паліцыя, іншым разам — што яго знішчылі ў Лябёдцы, калі паліцыя нечакана з'явілася ў доме, дзе друкаваўся часопіс. Аднак ні першая, ні другая версіі не адпавядаюць рэчаіснасці. У студзені 1903 г., падчас вобыску ў варшаўскай кватэры Юрыя, «Свабода» сапраўды была знойдзеная і сканфіскаваная, але толькі адзін асобнік. Не адпавядае сапраўднасці і другая версія: не так проста было знішчыць 200 надрукаваных асобнікаў у выпадку паліцэйскага налёту, апроч таго, разам з часопісам сканфіскавалі б і гектограф. Тым часам, пасля няўдалай аперацыі Тадэвуш спакойна завёз гэты апарат у Пецяярбург. Хутчэй за ўсё, сапраўдная прычына была больш праявістая, а «Свабоду» мусіў знішчыць сам яе выдавец пасля суровага ўмяшальніцтва бацькі, які прыехаў у Лябёдку на свята Божага Нараджэння і ўтаймаваў сыноўскія рэвалюцыйныя парывы.

Няўдача пераследавала «Свабоду» і пасля здарэння ў Лябёдцы. Адзіны ці адзін з нямногіх пазасталых асобнікаў сканфіскавала ў старэйшага з братоў Іваноўскіх варшаўская паліцыя, а сам Юры быў арыштаваны і на чатыры гады сасланы ў Наўгародскую губерню. Так што часопіс мае пэўнае значэнне не толькі для вывучэння светапо-

гляду яго стваральнікаў. Пакуль што, аднак, не было знойдзена ніводнага асобніка, таму цяжка даць нейкую вычарпальную ацэнку ў гэтай справе.

Як пісаў ксёндз Адам Станкевіч, спасылаючыся на паведамленне Вацлава Іваноўскага, у «Свабодзе» былі змешчаны два артыкулы, адзін з якіх — на палітычную тэму, а другі — аб нацыянальнай свядомасці беларусаў. Змест гэтых артыкулаў невядомы. Затое вядомы паэтычны дэбют Алаізы Пашкевічанкі — верш «Мужыцкая доля», у якім, дарэчы, не было ніякіх рэвалюцыйных ці антыўрадавых акцэнтаў. Затое верш Сыракомлі «Добрыя весці», змешчаны ў «Свабодзе», мае істотнае значэнне для характарыстыкі ідэйнага кірунку часопіса, а значыць — БРП. Беларуская Рэвалюцыйная Партыя хадайнічала перад ППС у справе выдання гэтага верша асобнай улёткай колькасцю 2 000 асобнікаў. Дзеля гэтага верш быў высланы ў Лондан, але там яго не надрукавалі, і пазней, у міжваенныя часы, ён разам з лонданскім архівам ППС вярнуўся ў Польшчу. Верш гэты захоўваўся ў Цэнтральным Архіве ЦК ПАРП, а сёння — у Архіве Новых Актаў у Варшаве, як адзіны сапраўдны фрагмент «Свабоды».

Верш Сыракомлі «Добрыя весці», напісаны ў перыяд «Вясны Нарадаў», быў перароблены выдаўцамі «Свабоды» і атрымаў цалкам новы, іншы сэнс, прыстасаваны да новых умоваў рэвалюцыйнай барацьбы, і ў гэтым — яго характарыстычнае значэнне. Па-першае, антырасейскія акцэнты арыгінальнага тэксту Сыракомлі замянілі на антыцарскія. Радкі арыгінала «лягчэй будзе сэрцу, як згіне маскаль», альбо «не прыйдзе вораг з маскоўскага краю» ў «Свабодзе» атрымалі новае гучанне: «лягчэй будзе сэрцу, як згіне наш цар», «не прыйдзе вораг з чужога краю». Па-другое, ідэя класавай згоды паміж сялянствам і шляхтай, якую прапагандаваў Сыракомля, саступіла месца работніцка-сялянскай салідарнасці. Вось характэрны прыклад перапрацоўкі:

Сыракомля:	Мужык і шляхціц стаў за пане браце, Рукі за рукі і грудзь за грудзь. Пяром на карце, сахой на ніве Адзін другому роўнасць засцярог.
«Свабода»:	Мужык з рабочым стаіць за пан браце, Рука за руку, грудзь за грудзь. Пяром па карце ды сахой па ніве Адзін другому вольнасць засцярог.

Абедзве публікацыі БРП дастаткова ясна выяўлялі пазіцыю гэтай партыі і асабліва — яе стваральніка, Вацлава Іваноўскага, шмат па якіх праблемах, што паўставалі перад беларускім рухам. Калі ў адозве

«Да інтэлігенцыі» была сфармуляваная тыповая культурна-асветніцкая праграма: стварэнне агульнанароднай мовы, літаратуры, краязнаўства ды айчыннай гісторыі — дык на гэты раз на свет з’явілася ўжо нешта большае за мары паэтаў і публіцыстаў XIX ст. — канкрэтны план стварэння арганізацыйных і матэрыяльных умоваў, якія далі б магчымасць дзейнічаць супольнымі намаганнямі. Гэта былі пастулаты нацыянальнай рэвалюцыі, якая павінна была ператварыць беларускае насельніцтва ў народ. Першай ступенню гэтага працэсу павінна было стаць стварэнне інтэлігенцыі, якая ўсведамляе свае задачы. Дзейнічаць належала ў двух напрамках: шукаць прыхільнікаў сярод дэнацыяналізаваных вярхоў грамадства і гадаваць новую, народную інтэлігенцыю.

Характэрная перапрацоўка змешчанага ў «Свабодзе» верша Сыракомлі «Добрыя весці» і асабліва сціранне яго антырасейскіх акцэнтаў даюць падставы меркаваць, што дзеячы БРП не падтрымлівалі сепаратысцкіх тэндэнцыяў, якія прапалавала ППС. Больш блізкія і зразумельныя былі для іх пастулаты расейскіх рэвалюцыйных колаў, якія стаялі на пазіцыях не толькі разбурэння царызму, але і грунтоўнай перабудовы ўсяго грамадскага ладу. Гэта магло значыць, што магчымасць для ажыццяўлення сваіх планаў БРП бачыла не ў адрыве ад Рассеі, але ў працэсе рэвалюцыі і дэмакратызацыі грамадскага жыцця гэтае дзяржавы.

ППС адразу ж адрэагавала на пазіцыю БРП. У каментары да апублікаванай на старонках «Przedświt» адозвы «Да інтэлігенцыі» адзін з вядомых дзеячоў ППС, Вітаўт Ёдка-Наркевіч (псеўд. А. Вроньскі) пасля таго, як заявіў аб гатоўнасці польскіх сацыялістаў «усімі сродкамі, якія толькі ёсць у нашай моцы», падтрымліваць працэс ператварэння беларускага люду ў нацыю, пісаў наступнае: «Аднак, калі мы ўвогуле прызнаем за кожнай нацыяй права на ўласнае развіццё і самастойнасць, з гэтага яшчэ абсалютна не вынікае, што мы павінны бескрытычна ацэньваць шанцы такога развіцця. Дык вось, што датычыцца беларусаў, трэба прызнаць, што перспектывы ператварэння гэтага люду ў нацыю, прынамсі, пры сённяшніх палітычных адносінах, вельмі малыя [...] І той, хто спрыяе развіццю беларускай нацыі, найперш павінен стварыць на Літве сілу, якая б магла дапамагчы развязаць цяжкую хмару дэспатызму, што вісіць над гэтым краем [...] Таму сапраўдны беларускі патрыёт не можа абмежавацца збіраннем баек, песенек і народных замоваў, вывучэннем граматыкі, ён павінен будзіць свядомасць гэтага люду, тлумачыць яму, што яго эксплуатаюць і прыгнятаюць, стварыць з яго адну вялікую палітычную сілу, якая патрапіла б заяваць сабе лепшую будучыню. Мы цалкам не адмаўляем, што народу, які мае ўласную інтэлігенцыю, жыццэцка лепш, чым народу, які стаіць на ўзроўні беларускага люду, але

пачынаць грамадскую дзейнасць са стварэння гэтае інтэлігенцыі сярод людзей, пазбаўленых элементарных чалавечых правоў і пастаўленых на такой нізкай ступені культуры, як беларускі народ, — усё роўна, што будаваць замак на пяску. А калі цяпер звярнуць увагу на тое, што пашырэнне грамадскай свядомасці між карэннага беларускага люду павінна ісці на беларускай мове, дзеля чаго не толькі неабходна ведаць беларускую мову, але і стварыць цэлую літаратуру — брашуры, кніжкі, газеты — дык дойдзем да высновы, што дзейнасць, якую рэкамендуем мы [г. зн. выданне праз ППС літаратуры на беларускай мове. — Ю. Т.], прынясе болей карысці нават з **нацыянальнага** гледзішча, чым праца, прапанаваная аўтарамі адозвы. Умела напісаную сацыялістычную брашуру чытаюць тысячы, а часам бывае — і сотні тысяч чалавек, якія заадно ўмацоўваюць і веданне роднае мовы, а зборнік этнаграфічных доследаў нават у культурных краінах разыходзіцца часам толькі ў тузінах асобнікаў. Таму рэвалюцыянер, які працуе для люду, гэтым самым удзельнічае ў стварэнні матэрыялу для будучае нацыі»²⁴.

Такім чынам, элементарная праграма Беларускае Рэвалюцыйнае Партыі выразна занепакоіла Ёдку-Наркевіча. Безумоўна, ён зразумеў, што беларускі рух знаходзіцца яшчэ толькі ў зародку, аднак, маючы перад вачыма прыклады Украіны і Літвы, мог лёгка прадбачыць, у якім кірунку гэты рух пойдзе далей. Таму і намагаўся скіраваць яго ў самую бяспечную, з гледзішча ППС, каляіну: залучыць пад штандары сваёй партыі несвядомыя беларускія народныя масы для барацьбы з царызмам. Ёдка-Наркевіч не звязваў гэтае галоўнае мэты з адначасовым вырашэннем беларускага пытання, калі лічыў, што пэпэсаўскіх брашураў, а не граматыкі, будзе дастаткова для грунтоўнага вывучэння народамі сваёй роднай мовы. За гэтым таілася боязь перад культурным і палітычным вызваленнем Беларусі.

Крытыка намераў БРП, змешчаная ў «Przedświcie», не прайшла па-за ўвагай кіраўніцтва ППС — яно добра было інфармавана аб тэндэнцыях, якія зараджаліся ў беларускай арганізацыі, і рабіла з гэтага практычныя высновы. У чэрвені 1908 г. канферэнцыя ЦРК у Вільні аднагалосна прыняла рашэнне спыніць выданне агітацыйнай пэпэсаўскай літаратуры на беларускай мове. Як сведчыць пратакол канферэнцыі, гэтае знамянальнае рашэнне было прынята па прапанове Пілсудскага на падставе адной толькі фразы наконт таго, «ці здолее беларускае насельніцтва, нават умеючы чытаць па-польску або па-расейску, даць сабе рады з беларускімі выданнямі, друкаванымі польскімі ці расейскімі літарамі»²⁵.

Быў гэта, аднак, несумнеўны камуфляж сапраўднае прычыны. «Гутарка» ды іншыя агітацыйныя беларускія брашуры, выдадзеныя ў Лондане, карысталіся вялікай папулярнасцю ў Беларусі і, напэўна, вы-

конвалі падвойную, не запланаваную іх выдаўцамі, ролю: пашыралі рэвалюцыйную думку, а разам з тым папулярызавалі беларускую мову і ўздымалі яе аўтарытэт і такім чынам удзельнічалі ў развіцці нацыянальнай свядомасці беларусаў. З гэтага пункту гледжання, Ёдка-Наркевіч слухна ацаніў значэнне такіх брашур.

Пасля прыняцця віленскае рэзалюцыі ЦРК ППС заблакавала выдавецкую дапамогу беларускім дзеячам. У 1903 г. яны падрыхтавалі да друку некалькі чарговых агітацыйных брашур на беларускай мове (між іншым, пра паншчыну, а таксама пераклад расейскае брашуры «Бойкот и стачка») і пачалі збіраць сродкі для таго, каб пакрыць кошт друку. Гэтыя брашурны адаслалі ў ЦРК, але надрукавання яны не былі²⁶. Гэтак жа, як не пабачыла свету ўлётка з вершам Сыракомлі «Добрыя весці».

БРП стала пачаткам арганізаванага беларускага нацыянальнага руху. З тае пары ён зведаў падзенні і ўзлёты, але — у адрозненне ад першых няўдалых спробаў XIX ст. — на гэты раз стаў на шлях трывалага развіцця. БРП не была партыяй у поўным сэнсе гэтага слова. Яна была, бадай, толькі канцэпцыйнай беларускага нацыянальнага адраджэння. Гэтая канцэпцыя парывала з традыцыйнай польскай культурнай апекай у Беларусі, і таму ў польскіх палітычных колах павінна была абуджаць недавер, які заставаўся нязменнай дамінантай у іх пазнейшым стаўленні да беларускага пыгання.

Крытыка Ёдкі-Наркевіча пакінула свой след і ў беларускім асяродку ў Пецярбургу. Пры гэтым важную ролю адыгралі беларускія агітацыйныя брашурны, якія неўзабаве патаемнымі сцэжкамі пачалі з Лондана трапляць у Беларусь і ў Пецярбург. Тут іх прынялі за праяву інтэрнацыяналісцкіх намераў ППС і жывы доказ яе паважлівага стаўлення да пагарджанай і забароненай у царскай Расеі беларускай мовы. Рамуальд Зямкевіч, пазнейшы даследчык беларускай літаратуры, сцвярджаў, што гэтыя брашурны ў вялікай ступені паспрыялі зараджэнню яго асабістай зацікаўленасці беларушчынай²⁷. Напэўна, іх меў на ўвазе і Янка Купала, калі гаварыў пра рэвалюцыйныя адозвы, выдаваныя на беларускай мове, якія істотна паўплывалі на яго рашэнне пісаць па-беларуску²⁸. Такім чынам, гэтыя брашурны пацвярджалі слухнасць аргументаў Ёдкі-Наркевіча, так што сярод беларускіх дзеячоў у Пецярбургу, не знаёмых з настроямі ЦРК і пастановай віленскай канферэнцыі, аўтарытэт ППС быў даволі значны. Разам з тым, у некаторых з гэтых дзеячоў абудзіўся крытыцызм у дачыненні да культурна-асветніцкай арыентацыі БРП.

Калі не лічыць некалькіх момантаў, апісаных Вацлавам Іваноўскім, атрымліваецца, што адзіным аўтарам, які на падставе сваіх успамінаў шмат разоў асвятляў зараджэнне беларускага руху ў Пецярбургу, быў Антон Луцкевіч. Беларускія дакументы не захаваліся, і для

даследчыкаў, не знаёмых з архіўнымі матэрыяламі ППС, успаміны Антона Луцкевіча сталі адзінай крыніцай звестак пра гэты рух. Аднак Антон Луцкевіч у сваіх працах быў неспаслядоўны. У першых сваіх публікацыях 1909–1910 гг. ён пісаў пра раскол руху на два ідэалагічныя напрамкі: культурна-асветніцкі і рэвалюцыйны, — і нават акрэсліваў дзеячоў першага кірунку здзеклівым эпітэтам «культур-трэгеры»²⁹. Затое пазней ён змяніў сваю думку і падкрэсліваў адзінадушнасць «спетай тройкі», г. зн. Вацлава Іваноўскага, Яна і Антона Луцкевічаў, чые пазіцыі сталі з цягам часу больш радыкальнымі, што прывяло братоў да стварэння Беларускай Рэвалюцыйнай Грамады (БРГ)³⁰.

Паўстае вельмі важнае пытанне: раскол быў ці яго не было, а калі не было, дык чаму перастала існаваць БРП і дзея чаго была створаная новая палітычная арганізацыя — БРГ? На шчасце, мы можам не абмяжоўвацца інфармацыяй А. Луцкевіча і не біцца над тым, якая з яго версіяў адпавядае сапраўднасці. У снежні 1903 г. адбылася чарговая канферэнцыя ЦРК ППС, на якой пацверджанае існаванне дзвюх беларускіх груп у Пецяярбургу, адну з іх акрэслілі як «радыкальна-сацыялістычную», другую — як «радыкальна-нацыянальную»³¹. Гэта былі дзве арганізацыі, якія паўсталі на месцы ранейшай БРП і насамрэч называліся Кола Беларускай Народнай Асветы і Беларускай Рэвалюцыйная Грамада. Але варта прывесці цікавае выказванне аднаго з удзельнікаў менскай канферэнцыі ЦРК, які сцвярджаў, што гэтыя беларускія сацыялісты «мяшаюцца» з беларускімі нацыяналістамі і «аб'ядноўваюцца з імі»³².

Такім чынам, раскол і сапраўды адбыўся, інакш што б магло значыць гэтае «памышанне» і «аб'яднанне» адасобленых плыняў? Безумоўна, на гэтую сітуацыю ў беларускім асяродку ўздзейнічала не толькі пэпэсаўская крытыка БРП, але таксама — і ў найвялікшай ступені — асабістыя стасункі паміж членамі кіраўнічай тройкі, зусім не такой ужо і «спетай», як падаваў Антон Луцкевіч у 1928 г.³³ Сапраўды, пасля прыезду братоў Луцкевічаў у Пецяярбург усё напачатку складалася ўдала. Старэйшы брат Ян адразу ж далучыўся да дзейнасці БРП і разам з Вацлавам Іваноўскім удзельнічаў у падрыхтоўцы да друку «Свабоды». Але, маючы пэўны досвед працы ў вучнёўскім гуртку, ён пачаў прэтэндаваць на ролю лідэра беларускага руху ў Пецяярбургу³⁴. Гэта, відаць, прывяло да канфлікту з Іваноўскім, у выніку шляхі двух дзеячоў у першыя месяцы 1903 г. на пэўны час разышліся. Тое, аднак, не зрабіла істотнага ўплыву на ідэйныя пазіцыі членаў абедзвюх арганізацыяў, для якіх і сацыялістычны, і нацыянальны кірункі былі блізкія.

Вясною 1903 г. Ян Луцкевіч распачаў стварэнне БРГ і, між іншым, збіраў грошы на закуп беларускіх пэпэсаўскіх брашур, але ў

траўні яго арыштавалі за кантакты з расейскімі эсэрамі, таму арганізацыйныя клопаты зацягнуліся на некалькі месяцаў. БРГ была ўтвораная, напэўна, увосені 1903 г., бо ўжо ў лістападзе і снежні пэпээсаўскія крыніцы зноў даносілі пра існаванне беларускай рэвалюцыйнай арганізацыі. Пад канец снежня 1903 г. у Вільні адбылася першая канферэнцыя БРГ, на якой была зацверджаная яе праграма. Акрамя праграмы, БРГ не выдала ніводнай самастойнай адозвы або публікацыі, якая пацвердзіла б факт яе існавання. Не сустракаецца ў літаратуры і якіх-небудзь іншых згадак пра дзейнасць БРГ. Нягледзячы на запрашэнне, яна не даслала сваіх дэлегатаў на канферэнцыю апазіцыйных і рэвалюцыйных партыяў Расейскай імперыі, што адбылася ў Парыжы ў верасні 1904 г.³⁵

БРГ нагадвала хутчэй інтэлігенцкі клуб, а не палітычную партыю. Па сутнасці, яна мала чым адрознівалася ад сваёй папярэдніцы — БРП, якая, тым не менш, пакінула прыкметныя сляды сваёй дзейнасці. Шмат гадоў пазней Вацлаў Іваноўскі палічыў за лепшае забыцца пра гэты здарэнні, затое Антон Луцкевіч часта павяртаўся да іх, спадзеючыся пераканаць новыя пакаленні ў тым, што творцам нацыянальнага адраджэння быў яго брат, Ян Луцкевіч. Гэтаму супярэчылі факты, асабліва — БРП, таму Антон проста ігнараваў яе, а выдадзеныя гэтай партыяй публікацыі прыпісваў альбо Колу Беларускай Народнай Асветы (адозва «Да інтэлігенцыі»), альбо Беларускай Рэвалюцыйнай Грамадзе («Свабода»)³⁶.

Гэта было парушэнне правілаў добрай гульні, якое магло адштурхнуць ад удзелу ў ёй людзей слабых або моцных. Мы, аднак, паўстрымаемся ад высноваў наконт характару студэнта Іваноўскага: акрылены вялікай ідэяй, ён толькі-толькі ступіў на цяжкі і небяспечны шлях да яе рэалізацыі. Зрэшты, ён мусіў разумець, што на гэтым шляху яго чакаюць нашмат горшыя сітуацыі. Дый не было чаго асабліва ламаць дзіды. У Расейскай імперыі пакуль што — у 1903 г. — панаваў спакой, і не толькі беларускія, але й іншыя рэвалюцыйныя арганізацыі мелі не вельмі многа працы. Затое справа нацыянальнай свядомасці была неадкладная: трэба было яе абуджаць і дзеля гэтага — грамадзіць і развіваць творчыя сілы, выдавецкую і асветніцкую дзейнасць, адным словам — рухаць у жыццё пастулаты, акрэсленыя ў адозве «Да інтэлігенцыі». Таму пасля сутыкнення з Луцкевічам Іваноўскі распачаў рэалізацыю сваёй праграмы і стварыў у Пецярбургу на ўзор польскага Круг беларускай народнай прасветы.

Круг быў прыватным пагадненнем людзей добрай волі, якіх яднала агульнае імкненне выдаваць і папулярызаваць беларускую кнігу. Тым не менш, нягледзячы на такую памаркоўную праграму, яна не магло існаваць легальна, бо гэтка дзейнасць супярэчыла русіфікатарскай палітыцы царызму. Для таго каб папярэдзіць рост непажаданых

сепаратысцкіх тэндэнцыяў, улады тармазілі развіццё беларускай мовы і літаратуры разнастайнымі абмежаваннямі і забаронамі на друк. У 1899 г., калі кнігу Ф. Багушэвіча «Беларускія апавяданні» забараніла цэнзура, была выказаная асцярога, «ці не тойца ў такіх творах тэндэнцыя стварэння апрача «маларускай» яшчэ і «беларускай» літаратуры, а значыцца, расколу і аслаблення адзінства літаратуры і нацыянальнасці, і ў выніку — таксама і палітычнай магутнасці расейскага народа»³⁷. Крыху раней кіеўскі цэнзар Рафальскі пісаў пра беларускі нацыянальны друк: «Трэба задушыць яго адпачатку, у зародку, бо потым мы яшчэ будзем мець гэтакі самы клопат, як з украінафільствам»³⁸. У такіх умовах на тэрыторыі Расейскай імперыі з часоў паўстання 1863 г. да 1900 г. выйшла ўсяго толькі 9 кніжачак маралізатарскага ці фалькларыстычнага зместу, іх агульны аб'ём не перавышаў 160 старонак невялікага фармату³⁹. Да таго ж частка з іх мела расейскія тытульныя старонкі, і таму афіцыйна лічылася расейскімі выданнямі (да прыкладу, ананімная паэма «Тарас на Парнасе», якую прымалі за народны твор). Такім чынам, можна гаварыць пра рэальную забарону на друк беларускіх кніжак, хоць фармальна яна датычылася толькі выданняў з лацінскім алфавітам.

У такіх умовах Іваноўскі пачаў прабіваць дарогу беларускай кнізе. У 1903 г. ён перайшоў у Пецярбургу да легальнай і нелегальнай выдавецкай дзейнасці, апрача таго, арганізаваў друкаванне беларускіх кніжак за мяжой ды іх нелегальны перавоз у Расейскую імперыю. Пры гэтым ён мусіў здабываць грашовыя сродкі, знаходзіць давераных памочнікаў, перакладчыкаў, людзей, якія браліся б распаўсюджаць нелегальныя і замежныя выданні. Мусіў, нарэшце, выпрацоўваць метады паводзінаў, якія гарантавалі б максімальную бяспеку пры нелегальнай працы — натуральна, ён не хацеў падзяліць лёс брата Юрыя ці ўблытаць у такія непрыемнасці сваіх паплечнікаў. Каб спраўляцца з такімі шматбаковымі і складанымі задачамі, трэба было мець не толькі рашучасць, але і прадбачлівасць, і вынаходлівасць, якія кампенсавалі б недастатковую яшчэ жыццёвую дасведчанасць 23-гадовага Вацлава. Прыгледзьмся, як вырашаў ён гэтыя праблемы.

Пад маркай Круга беларускай народнай прасветы ў Пецярбургу былі выдадзеныя дзве нелегальныя публікацыі — «Калядная пісанка» і «Велікодная пісанка». Першая з іх выйшла перад святам Божага Нараджэння 1903 г., другая — перад Вялікаднём 1904 г., распаўсюджаць іх меліся студэнты, што раз'язджаліся ў той час на вакацыі да сябе на радзіму. Абедзве «Пісанкі» былі надрукаваныя на ўжо згаданым гектографе, па некалькі дзесяткаў асобнікаў кожная. У «Пісанках» былі змешчаныя вершы Алаізы Пашкевіч, Казіміра Кастравіцкага, Франца Умястоўскага ды іншых паэтаў, а таксама апавяданне Стэфана Жаромскага «Да свайго Бога» аб пераследзе уніятаў на Падляшшы ў

перакладзе Антося Дурнога. Цікавае месца ў «Велікоднай пісанцы» займае бібліяграфія выдадзенай дагэтуль беларускай мастацкай і навуковай літаратуры. Такім чынам, апрача аднаго раней апублікаванага верша Яна Неслухоўскага (пс. Янка Лучына) — «Роднай старонцы», — у абедзвюх «Пісанках» прадстаўлены быў хоць і сціплы, але арыгінальны творчы здабытак, і гэта значыла, што на шляху да ажыццяўлення праграмы, акрэсленай у адозве «Да інтэлігенцыі», быў зроблены першы крок⁴⁰.

Большае значэнне для папулярызацыі беларускай літаратуры мела наступнае выданне ў Пецярбургу двюх невялічкіх кніжачак: зборніка вершаў Яна Неслухоўскага (Янкі Лучыны), памерлага ў 1897 г., «Вязанка» (1903) і народных «Казак». Абедзве кніжкі друкаваліся легальна, са згоды цэнзуры. Выйшлі яны ў мясцовай польскай друкарні К. Пянткоўскага накладам 5 000 асобнікаў кожная. Зразумела, што яны не маглі выдавацца ад імя нелегальнага Круга і выйшлі ў свет стараннямі прыватных асоб, якія, аднак, не пажадалі паказаць свайго твару. З гэтай прычыны на тытульным аркушы «Вязанкі» ўвогуле не было прозвішча выдаўца, а ў зборніку «Казкі» значыліся толькі яго ініцыялы — «А. К.».

Выхад «Вязанкі», у тэксце якой гучалі выразныя патрыятычныя акцэнты, у тагачасных палітычных умовах быў з'явішчам нязвычайным. Не дзіва, што акалічнасці гэтага выдання здаўна інтрыгавалі даследчыкаў беларускай літаратуры. Бадай, першым выказаўся на гэты конт у 1914 г. Лявон Гмырак, які ў самых агульных рысах сцвярджаў, што кніжка была выдадзеная беларускім студэнцкім гуртком і прадстаўленая цэнзуры як зборнік паэзіі на беларускай мове⁴¹. Пазней, у міжваенны перыяд, сцвярджалася, што яе выдаўцом быў Ян Луцкевіч, хоць гэта яўна супярэчыла фактам, бо на той час, калі кніга выдавалася, ён сядзеў у турме⁴². Пад сумнеў ставілася і «балгарская» версія. Сам В. Іваноўскі доўга маўчаў у гэтай справе і толькі падчас апошняй вайны (01.10.1943 г.) распавёў свайму супрацоўніку, Аўгену Калубовічу, акалічнасці выхаду ў свет «Вязанкі». Ён пацвердзіў, што прымаў удзел у выданні, а таксама і той факт, што цэнзуры яе прадставілі як кнігу на балгарскай мове, прычым зрабіць гэта параіў супрацоўнік універсітэцкай бібліятэкі Браніслаў Эпімах-Шыпіла⁴³. Гэта была не апошняя мана, у якую вымушаны быў пусціцца Іваноўскі, каб збіць са следу царскія ўлады.

У адрозненне ад «Вязанкі», зборнік «Казкі» не прыцягваў дагэтуль увагі даследчыкаў, бо, па сутнасці, быў звычайнай перадрукоўкай некаторых народных твораў, сабраных расейскім этнографам П. В. Шэйнам. Тым не меней паходжанне гэтага зборніка мае для нас істотнае значэнне. Параўнаўчы аналіз тэкстаў паказваў, што чалавек, які рыхтаваў «Казкі» да друку, выкарыстаў у сваім выданні дагэтуль

не ўжывання ў беларускім правапісе памякчальныя знакі ў выглядзе апострафаў. Адзіным прыхільнікам такога правапісу ў той час быў Казімір Кастравіцкі, значыцца, толькі яму мог даверыць В. Іваноўскі падрыхтоўку да друку гэтай кніжкі. Іваноўскі пазнаёміўся з Казімірам у яго брата, лекара Амброжыя Кастравіцкага, які ў 1901 г. жыву ў Лідзе. Вацлаў пасябраваў з абодвума і неўзабаве намовіў іх заняцца беларускай выдавецкай дзейнасцю, першага — як аўтара, другога — як фінансаванага спонсара. Не выклікае сумневу, што выданне зборніка «Казкі», падрыхтаванае да друку Казімірам, фінансаванаў яго брат, Амброжыя Кастравіцкі, чые ініцыялы «А. К.» апынуліся на тытульным аркушы кніжкі.

Супрацоўніцтва В. Іваноўскага з Кастравіцкімі мела цікавы і важны працяг. Жонка Амброжыя, Марыя з дому Багушэўскіх, памешчыца з Меншчыны, мела малодшага брата, Сцяпана Багушэўскага, які з 1901 г. вучыўся ў Ягелонскім Кракаўскім універсітэце і гасцяваў у сястры і швагра ў Лідзе. Тут летам 1903 г. з ім пазнаёміўся Іваноўскі і схіліў да ўдзелу ў новай выдавецкай задуме: выпуску беларускіх кніжак у Кракаве, які ў той час належаў Аўстра-Венгрыі. Відаць, Багушэўскі прыняў гэты праект ахвотна, бо пазней вельмі ўдала ажыццявіў яго. Перш за ўсё, ён прыцягнуў да супрацоўніцтва свайго сябра з часоў гімназічнага навучання ў Менску, Мар'яна Фальскага, студэнта Варшаўскай політэхнікі.

Гэтак тры студэнты прыйшлі да патаемнага пагаднення і распачалі сваю дзейнасць. Пад псеўданімам Янка Сваяк М. Фальскі да канца 1903 г. паспеў перакласці на беларускую мову тры апавяданні: «Янка-Музыкант» Генрыка Сянкевіча, «Да свайго Бога» Стэфана Жаромскага і «Ведзьма» невядомага аўтара. Апрача таго, ён апрацаваў тэкст адозвы «Царская гаспадарка», дзеля якой выкарыстаў пэпэсаўскія беларускія брашуры, галоўным чынам — «Гутарку аб тым, куды мужыцкія грошы ідуць». Нарэшце, быў падрыхтаваны томік беларускіх вершаў Багушэвіча, Пашкевічанкі і Кастравіцкага, называўся ён «Песні». Гэтак жа, як і «Царская гаспадарка», зборнік быў прызначаны для рэвалюцыйнай агітацыі, і таму выходзіў ананімна. Пра грошы клапаціўся Іваноўскі. Не дачакаўшыся падтрымкі ад ППС, ён звярнуўся да сястры сваёй нявесты, славутай піяністкі Кацярыны Ячыноўскай, якая ахваравала неабходную суму на пакрыццё друкарскіх выдаткаў⁴⁴.

На пачатку 1904 г. Багушэўскі перавёз рукапіс і грошы ў Кракаў. Ён пачаў са стварэння пры Ягелонскім універсітэце гуртка пад назвай Акадэмічнае крязнаўчае беларускае кола — гэта была абавязковая прыступка да таго, каб атрымаць юрыдычную падставу для самастойнай выдавецкай дзейнасці. Багушэўскі апрацаваў праект статута Кола, які 9 сакавіка ўхваліў універсітэцкі сенат⁴⁵, і пераслаў яго на зацвярджэнне кайзераўска-каралеўскаму намесніку графу Андрэю Патоцкаму

ў Львоў. Аднак Патоцкі адхіліў праект статута, паводле якога членамі Кола маглі стаць не толькі студэнты Ягелонскага універсітэта, але «кожны, каго агульны сход прызнае да гэтага годным». Гэтае рашэнне было пераказанае 2 красавіка 1904 г. дырэкцыі кракаўскай паліцыі і сенату Ягелонскага універсітэта з пажаданнем азнаёміць з ім студэнта Багушэўскага не пазней як 12 красавіка⁴⁶. Пасля гэтага тэрміну Колу заставалася толькі выканаць фармальнасці, неабходныя для самаліквідацыі.

Багушэўскі выкарыстаў паўнамоцтвы, адведзеныя правам для таварыстваў падчас рэгістрацыі, замовіў пячатку Кола і зрабіў фармальны заказ на друкаванне прывезеных рукапісаў у кракаўскай друкарні Уладзіслава Тадарчука. Тадарчук, дасведчаны спецыяліст, быў знаўцам гэтых справаў і пастараўся выканаць заказ імгненна, таму ў першай палове красавіка 1904 г. Багушэўскі ўжо мог забраць з друкарні «Песні», «Янку-Музыканта», «Ведзьму» і адозву «Царская гаспадарка». Засталася ненадрукаваным толькі апавяданне Стэфана Жаромскага «Да свайго Бога» — хутчэй за ўсё, з прычынаў чыста тэхнічных: яно было занадта кароткае, каб скласці асобную брашуру, бо налічвала толькі дзве старонкі. Праз колькі месяцаў яго выдалі ў Вільні літаграфічным спосабам. Такім чынам, і года не прайшло, як Багушэўскі паспеў выканаць праект, выкарыстаўшы часавы ліміт, адведзены на легалізацыю Беларускага кола пры Ягелонскім універсітэце⁴⁷. Аднак і пасля адмовы легалізаваць Кола В. Іваноўскі не страціў надзеі на выданне беларускіх кніжак у Кракаве нейкім іншым шляхам. Пра гэта сведчаць дзве анкеты, выдадзеныя Багушэўскім, з падрабязнымі пытаннямі пра грамадска-эканамічнае і культурна-асветніцкае становішча жыхароў беларускіх вёсак і мястэчак. Яны датычыліся сярод іншага рэлігійных і моўных стасункаў, стану школ, бібліятэк, характарыстыкі іх кнігазбораў, навыкаў чытання і пісьма, попыту на кнігі і г. д. Асабліва красамоўнае наступнае пытанне анкеты: «Які прыём можа сустрэць у гэтай ваколіцы народная літаратура на беларускай мове, друкаваная лацінскімі літарамі і не абмежаваная расейскай цэнзурай?»⁴⁸

Такім чынам, апытальнікі сведчылі не толькі пра далейшыя выдавецкія планы, але, перш за ўсё, пра намер гэтых маладых людзей арганізаваць шырокае распаўсюджванне беларускіх кніжак з арыентацыяй на патрэбы насельніцтва. Варта заўважыць, што абедзве анкеты выходзілі не пад шапкай Кола — на знойдзеных асобніках стаяла адно толькі пячатка. Значыцца, рабіліся яны для шырокага ўжытку — для пецярбургскага Круга беларускай народнай прасветы, а таксама для будучых арганізацыяў і паасобных дзеячоў.

Тым часам надрукаваныя Тадарчуком кніжкі апынуліся на складзе выдавецкай суполкі «Książka», якая размясцілася ў Кракаве на

вуліцы Гродскай, 50. Гэтая суполка была галоўным складам беларускіх выданняў, адкуль іх паступова перапраўлялі ў Расейскую імперыю⁴⁹. Належыць прыгледзецца да яе сяброў. Кіраўнікамі «Książki» былі польскія сацыялісты — адвакат Зыгмунт Марэк, Лявон Васілеўскі і Баляслаў Енджэўскі, а членамі — між іншым, друкарня Тадарчука і Вітаўт Ёдка-Наркевіч, які разам з рэдакцыяй «Przedświtu» пераехаў з Лондана ў Кракаў⁵⁰. Гэта невыпадковае ўдакладненне: менавіта Енджэўскі ў 1902 г. атрымаў рукапісы «Гутаркі» ды іншых беларускіх брашур, дасланыя з Гарадзеншчыны, пераправіў іх Ёдку-Наркевічу ў Лондан, а гэты апошні налаdziў там іх друк⁵¹. Цяпер гэтыя людзі сутыкнуліся з ініцыятывай Іваноўскага і дапамаглі яе ажыццявіць, нягледзячы на нядаўнія крытычныя заўвагі ў «Przedświcie». Такім чынам, дачыненні польскіх сацыялістаў у Кракаве да беларускай кніжкі былі лепшыя, чым у ЦРК ППС, асабліва — у Пілсудскага.

Тэксты, выданзеныя ў Кракаве, друкаваліся часткова лацінкай («Янка-Музыкант», «Ведзьма»), а часткова — кірыліцай («Песні» і адозва). Для большай бяспекі падчас перавозу, распаўсюду і выкарыстання на тэрыторыі Расейскай імперыі на іх не праставілі месца выдання, а пад адозвай «Царская гаспадарка» не было подпісу ніякай арганізацыі. У той жа час на вокладцы «Песень» надрукавалі цалкам фіктыўныя подпісы: «Дозволено цензурою СПб. (Санкт-Пецярбург. — Ю. Т.) 17 декабря 1903 г.» і «Синодальная типография». Невядома, ці збіла гэта з панталыку расейскую паліцыю, затое вядома, што цэлых восемдзсят год беларускія даследчыкі не маглі разабрацца з акалічнасцямі выдання гэтай адозвы і «Песень». Гэтак, Я. Карскі лічыў, што адозву выдала Беларуская Сацыялістычная Грамада, а А. Луцкевіч — што Сацыялістычная Партыя Белай Русі⁵². Памыляліся і наконт паходжання зборніка «Песні»: яго прыпісвалі то БСГ (Я. Карскі), то БРП (А. Бурбіс) альбо супрацоўніцтву БРГ і ППС (М. Багдановіч)⁵³. Яшчэ не так даўно лічылася, што гэтая кніжка выйшла ў Лондане, гэтак жа, як і ранейшыя агітацыйныя брашурны⁵⁴. Даволі агульнае ўяўленне меў пра гэтыя выданні і Лявон Васілеўскі⁵⁵. Тым часам, пасля звяржэння царызму справа перастала быць таямніцай. Ужо пад канец 1918 г. Фрыц Куршман паведамляў, што кракаўскія публікацыі былі зроблены з даручэння пецярбургскага Круга беларускай народнай прасветы⁵⁶. Аднак ніводзін з пазнейшых даследчыкаў не звярнуў на гэта ўвагі.

Такім чынам, з ініцыятывы Вацлава Іваноўскага ў 1903–1904 гг. у Пецярбургу і Кракаве выйшла ў свет восем невялікіх друкаваных кніжак. Гэтага, натуральна, было замала, але не нашмат менш, чым было выдадзена за ўсю эпоху пасля паўстання 1863 г. у Расеі, і ў параўнанні з мінуўшчынай гэта выглядала як сур’ёзнае дасягненне. Ра-

зам з тым, такі досвед дазволіў хутка ўсвядоміць вялікія цяжкасці ў развіцці выдавецкай дзейнасці, звязаныя з адсутнасцю адзіных лексічных і правапісных нормаў. І сапраўды, кожны аўтар або перакладчык кіраваўся ў гэтай галіне ўласнымі меркаваннямі. Прывесці іх у аднастайную сістэму стала надзвычай пільнай задачай. Невыпадкова сярод пастулатаў адозвы «Да інтэлігенцыі» на першым месцы стаяла распрацоўка мовазнаўчых пытанняў і выданне граматыкі беларускай мовы, для стварэння якой меркавалася прыцягнуць спецыялістаў. Невядома, ці звяртаўся да каго Іваноўскі ў гэтай справе, аднак застаецца фактам, што за яе не ўзяўся ніводзін спецыяліст, у тым ліку і Яўхім Карскі, якога сёння прызнаюць за стваральніка беларускага мовазнаўства.

З гэтай прычыны, а таксама дзеля патрэбаў асветы, В. Іваноўскі вырашыў заняцца распрацоўкай беларускага лемантара, які ў пэўнай ступені мог бы кампенсаваць адсутнасць граматыкі і стаць лінгвістычным даведнікам для аўтараў і выдаўцоў. Няма сумневу, гэтую задуму ён меў ужо даўно, самае позняе — з 1902 г., але ажыццяўляць яе пачаў толькі ў другой палове 1904 г.

У гэтым годзе, улетку, ён скончыў Тэхналагічны інстытут у Пецярбургу⁵⁷, пасля чаго выехаў на практыку на некалькі месяцаў у Баравічкі пад Плоцкам. Выбар быў невыпадковы: у Плоцку жыла сям'я Люцыяна Альтберга, з якім Іваноўскага звязвала студэнцкае сяброўства, а таксама пэўны сямейны скандал. Справа ў тым, што брат Вацлава, Тадэвуш, ажаніўся з Марыяй Вольскай, якая неўзабаве пакінула яго і выйшла замуж за Люцыяна Альтберга. Такім чынам, сувязь паміж імі атрымалася сямейная. Вацлаў стаў частым госцем у Альтбергаў, балазе нагоды для гэтага здараліся часта, бо акурат тады ён пачаў выкладаць хімію ў плоцкай гімназіі.

Цікавую інфармацыю пра жыццё В. Іваноўскага ў Баравічках і Плоцку пакінула сястра Люцыяна, Марыя Альтберг (у замужжы — Арнольд): «Іваноўскі ўмеў выкладаць хімію ясна і займальна. Мая сястра Ганна вучылася тады ў гімназіі і памятае, як яна захаплялася яго лекцыямі. Яны паўплывалі на выбар яе будучай універсітэцкай спецыяльнасці (цыталогія). Тады ішло змаганне за ўвядзенне польскай мовы ў школах. Іваноўскі намовіў дачку дырэктара гімназіі, расейку, прачытаць заяву бацькоў аб выкладанні навукі на польскай мове. Дапамагаў ён і маёй маці, Паўліне, у камплектаванні, здабыцці падручнікаў ды іншых навуковых дапаможнікаў. Акурат тады прыезджала яго нявеста, Сабіна Ячыноўская, якая разам з іншымі ездзіла ў Баравічкі, вазіла сацыялістычную нелегальшчыну. За гэта яе арыштавалі, звольнілі пад заклад, які выдаў мой бацька, Мар'ян.

Люцыян часта бываў у Іваноўскага ў Баравічках і бачыў, як ён карпеў над складаннем беларускага лемантара. Брат казаў пра гэта часта і з пэўнай іроніяй, маўляў, гэта дзіцячыя забаўкі, фантазіі: «Такі па-

важаны чалавек займаўся беларускім лемантаром! Ды гэта ж дыялект, а не мова...» Ах, калі б брат быў разумнейшы, ён бы ведаў, што нават адзін чалавек у гэтай галіне мог зрабіць пераварот. На гэтым лемантары вырасла цяпер цэлая беларуская літаратура. Акурат тады прыязджаў у Плоцк Мар'ян Фальскі, сустракаўся з Іваноўскім, і разам яны раіліся наконт лемантара»⁵⁸.

І сапраўды, дзіўная сітуацыя: два маладыя інжынеры без філалагічнай ці педагагічнай адукацыі абмяркоўваюць праблему апрацоўкі лемантара! Але ж, як вядома, «не святых гаршкі лепяць», калі Фальскі стаў пазней аўтарам аднаго з самых лепшых польскіх лемантараў. І ўсё-такі Іваноўскі быў у больш складаным становішчы: ён не мог абAPERціся ні на якія ўзоры, ні на чый досвед. Праўда, у канцы XIX ст. расейскія лінгвісты ўжо пачалі вывучэнне беларускай мовы, але ніхто з іх не паспрабаваў перавесці гэтае пытанне з навукавай у чыста практычную галіну. Выдадзены ў Варшаве «Лемантар для добрых дзетак каталікоў» (1862) таксама не мяняе сітуацыі, бо, па сутнасці, гэта быў падручнік катэхізіса, які, апрача назвы, меў мала агульнага з падручнікам роднай мовы. Так што справа, якую распачаў Іваноўскі, не мела аналагаў.

Трэба вырашыць прынцыпова важную праблему — выбраць алфавіт. У гэтай галіне таксама не існавала вартых наследавання ўзораў. У XIX ст. беларускія выданні друкаваліся лацінкай або гражданкай, што, з аднаго боку, тлумачылася розным веравызнаннем беларусаў, а з другога, залежала ад культурнай і палітычнай накіраванасці пасабных аўтараў. Існаванне дзвюх алфавітных сістэм для адной мовы было з'явішчам ненармальным, але на пачатку XX ст. гэтая праблема адступала перад іншай: неабходна было пераадолець негатыўныя вынікі рэлігійнага падзелу шляхам абуджэння нацыянальнай свядомасці. У прадмове да лемантара Іваноўскі прадставіў свае аргументы адносна гэтай складанай справы: «Ведаем мы ўсе, што меж намі, палешукамі, беларусамі, ці, як мы сябе яшчэ называем — тутэйшымі, ёсць каталікі і праваслаўныя, каталікі больш да лацінскіх літэр — што іх несправядліва «польскімі» называюць, прывыклі, праваслаўныя — да славянскіх, ці, як кажуць, да «рускіх» прывыклі. Гэтыя рускія — гэтак нашыя спрадвечныя беларускія, а лацінскімі цяпер увесь свет пішэ.

Ці раз у нас сварка бывае; зыдуцца каталік з праваслаўным і сварацца. «Ах ты, — кажэ, — паляк». — «А ты маскаль». І абодва няведама што кажуць: ані той паляк, ані гэты маскаль, абоя хоць ружнай веры, а народу аднаго, бо абодва выраслі на зямельцы тутэйшай нашай палескай — беларускай і першае слово ў мові нашай бацькаўскай ад бацькоў пачулі, а сварацца толькі сабе на крыўду і на сорам, людзям на смех. Вось і знарок ведаем лемантар дваякімі знакамі — выбірай, што спанараўна, каб усякі пазнаў, што ці таке, ці сяке знак, склады і словы

тыеж, мова таяж і людзі, што мовай адной гавораць, — браты родныя»⁵⁹.

Такім чынам, распрацоўка дваінога алфавіта для лемантара адпавядала канкрэтным сацыяльна-культурным умовам развіцця Беларусі. У адрозненне ад папярэднікаў XIX ст., Іваноўскі не аддаваў перавагі нейкай адной з традыцыйных графічных сістэм і не прэтэндаваў на вырашэнне пытання, якая з іх пераможа.

Працуючы над лацінскім варыянтам лемантара, Іваноўскі ў вялікай ступені абапіраўся на польскі лемантар Казімера Промыка, адтуль ён запазычыў метадку навучання, расстаноўкі матэрыялу і нават частку ілюстрацыяў. Затое арыгінальны быў дыдактычны матэрыял, які грунтаваўся галоўным чынам на прыкладах з беларускага вясковага жыцця, каб вучням было лягчэй засвойваць сэнс прачытанага. Пры гэтым Іваноўскі мусіў заняцца распрацоўкай беларускай мовознаўчай тэрміналогіі ў неабходным для лемантара аб'ёме. З цягам часу гэтыя базавыя тэрміны ўдасканаліся, але большасць засталася трывалым здабыткам беларускага мовазнаўства і была прынятай або ў тым самым гучанні, або з невялікімі фанетычнымі і марфалагічнымі зменамі. Замест ранейшых *cz, sz, i* у лемантары ўводзіліся новыя знакі *и, ъ, ħ* — напэўна, дзеля таго, каб адрозніць беларускую лацінку ад польскага алфавіта. Гэтую працу Іваноўскі завяршыў увесну 1905 г. і пасля вяртання ў Пецябург перадаў яе Казіміру Кастравіцкаму, каб той апрацаваў кірылічны варыянт⁶⁰.

У пачатку 1905 г. важныя змены адбыліся ў асабістым жыцці Вацлава Іваноўскага. Пасля заканчэння практыкі ў Баравічках ён атрымлівае працу ў лабараторыі харчовых прадуктаў Пецябургскага тэхналагічнага інстытута і пачынае доследы над вырошчваннем цукровых буракоў у Віленскай губерні. Тады ж бярэ шлюб з Сабінай Ячыноўскай. Урачыстасць спраўлялі 10.01.1905 г. у рымска-каталіцкім касцёле ў Шаўлях (сёння Шаўляй), дзе нарадзілася нявеста. Яна была на два гады старэйшая за мужа, а гэта не надта адпавядала тагачасным звычсам. Таму Вацлаў «пастарыў» сябе да 27 гадоў, а Сабіна «памалдзела» да 25, што і было зафіксаванае ў шлюбным пасведчанні⁶¹.

Сабіна была перадапошняя сярод дзевяцярых дзяцей банкаўскага службоўца Яна Ячыноўскага і Стафаніі з роду Стравінскіх. Бацькі паходзілі з Беларусі, але аселі ў Шаўлях, у Жамойціі. Бацькі рана памерлі, і Сабіна выхоўвалася пад апекай старэйшага брата Цэзарыя — шавельскага ксяндза, пазней вучылася ў гімназіі і на курсах Лесгафта ў Пецябургу, жыла ў пансіёне св. Кацярыны, дзе выхавацелькай была яе сястра Станіслава, у замужжы Міхаловіч. Паводле ўспамінаў дачкі Вацлава і Сабіны, Ганны Іваноўскай-Карнэцкай, «матка была ў захапленні ад беларускай дзейнасці бацькі, высока цаніла яго ідэйныя пазіцыі і працавала з ім разам. Дзецям спявала беларускія песні, вучы-

ла беларускіх малітваў і вершаў»⁶². У 1981 г., прыгадваючы фамільную гісторыю, Ганна цытавала адзін з гэтых вершаў:

*Хацела б быць зярном пшаніцы,
Упасць на ніўкі вёскі,
Зазалаціцца, без мятліцы,
На хлеб смачнейшы трошкі.
Хацела б быць я рэчкай быстрой,
Абегчы родны край!..*

Ганна не ведала аўтара гэтага верша, але знайсці яго было няцяжка. Гэта быў верш «Мае думкі» Алаізы Пашкевіч-Цёткі, якая разам з Сабінай жыла ў Пецярбургу. Верш гэты быў упершыню апублікаваны ў Львове ў 1906 г., таму Сабіна магла ведаць яго са зборніка паэзіі сваёй сяброўкі, але яшчэ больш падобна на тое, што яна чула яго з жывых вуснаў паэтки, а можа, і сама ўдзельнічала ў напісанні, бо ў сямейнай памяці ён застаўся надоўга.

Змянілася і стаўленне Вацлава Іваноўскага да палітычнай дзейнасці: у грамадстве наспела незадавальненне з прычыны непапулярнай расейска-японскай вайны, якое ў студзені 1905 г. прывяло да выбуху першай расейскай рэвалюцыі. Як пісаў у 1910 г. А. Луцкевіч, беларускі рух, які развіваўся да гэтай рэвалюцыі ў двух кірунках, «у вырашальны момант рэвалюцыйнага ажыўлення злучыўся ў адну плынь»⁶³. І хаця ў гэтым кароткім выказванні не падавалася глыбейшых дэталей, асабліва прозвішчаў, яно, без сумневу, азначала пачатак новага супрацоўніцтва паміж Луцкевічамі і В. Іваноўскім. Аднак гэта не было ўключэннем Іваноўскага ў працу Беларускай Рэвалюцыйнай Грамады, бо ў момант «зліцця» дзвюх плыняў такая арганізацыя ўжо перастала існаваць, а на яе месцы паўстала новае палітычнае згуртаванне пад назвай Беларуская Сацыялістычная Грамада.

У сувязі з гэтым належыць даць пэўныя тлумачэнні. Ва ўсёй беларускай гістарыяграфіі пануе думка, быццам БРГ папросту прыняла новую назву — БСГ. Затое даты гэтага пераўтварэння называюць розныя. А. Луцкевіч спачатку сцвярджаў, што гэта адбылося на першым з'ездзе БРГ у канцы 1903 г., пазней — нібыта на другім, у Менску, пад канец 1905 г.⁶⁴ Большасць сучасных гісторыкаў лічаць сапраўднай датай ператварэння БРГ у БСГ канец 1903 г. Аднак заўважым, што на супольных антываенных адозвах, выдадзеных ППС, адна з якіх выйшла ў траўні, а другая — у чэрвені або ліпені 1904 г., яшчэ значацца подпісы дзеячоў БРГ, а не БСГ⁶⁵. Запрашэнне на вераснёўскую канферэнцыю ў Празе таксама было адрасаванае БРГ⁶⁶. Назва БСГ упершыню з'явілася на дэкларацыях Парыжскай канферэнцыі, прычым БСГ далучылася да іх толькі пасля, *post faktum*⁶⁷. Гэта адбылося, напэўна, у

кастрычніку 1904 г., пра што сведчыць ліст Ёдкі-Наркевіча ад 10.11.1904 г., дзе гаварылася аб тым, што беларуская партыя змяніла сваю назву на БСГ⁶⁸.

Не будзем закранаць пытанне, наколькі змена назвы была звязаная з праграмай, вядома адно: В. Іваноўскі толькі пасля гэтай падзеі далучыўся да БСГ. Для партыі гэта мела вялікае значэнне: самастойная прапагандысцкая дзейнасць, якую БСГ распачала ў студзені 1905 г., у вялікай ступені была яго асабістай заслугой. У выніку за адзін толькі 1905 г. партыя выдала больш за 20 адоваў на беларускай мове, а ў пачатку 1906 г. запусціла ў Менску ўласную друкарню, а ў Пецярбургу — сваё выдавецтва «Грамада»⁶⁹. Агульны наклад выдавецка-прапагандысцкай прадукцыі БСГ даходзіў да соцень тысяч асобнікаў брашур і адоваў, якія распаўсюджваліся ў Беларусі⁷⁰. Гэта, між іншым, уплывала на актывізацыю забастовачнага руху, асабліва сярод сельскагаспадарчых рабочых.

Рэвалюцыя 1905 г. прадвызначыла вялікія змены ў расейскай дзяржаве, гэта прымусіла кіраўніцтва ППС звярнуцца да свайго даўняга намеру стварыць на тэрыторыі Беларусі і Літвы аб'яднаную палітычную сілу. Дзеля гэтага польскія сацыялісты пад канец 1904 г. распачалі перамовы з БСГ. Паводле Менахіма Вайнера, дзевяць ППС на Літве, у перамовах удзельнічалі два прадстаўнікі БСГ — В. Іваноўскі і А. Уласаў, якія дзеля гэтага прыезджалі ў Вільню⁷¹. Такім чынам, Іваноўскі меў багата магчымасцяў для таго, каб разабрацца ў пазіцыі ППС адносна беларускага пытання і яе разыходжаньня з пазіцыяй БСГ, сузаснавальнікам і выразнікам якой з'яўляўся ён сам. З яго боку гэта была першая спроба фармулёўкі асноўных палітычных прынцыпаў маладога беларускага руху не толькі ў якасці партыйнай платформы, але ў больш шырокім кантэксце польска-беларускіх узаемадзячыненьняў.

Першым крокам на шляху да паразумення было прыняцце Беларускай Сацыялістычнай Грамадой рэзалюцыяў Пражскай канферэнцыі, дзе прадугледжвалася стварэнне кааліцыяў паміж рэвалюцыйнымі партыямі, якія дзейнічалі на тэрыторыі Расейскай імперыі. Наступны крок быў зроблены на Жэнеўскай канферэнцыі, у сакавіку 1905 г., калі былі ўзгодненыя пазіцыі ў справе вылучэння гістарычнай Літвы (г. зн. Літвы і Беларусі) у аўтаномны абшар расейскай дзяржавы з уласным рэгіянальным сеймам у Вільні. Неўзабаве абедзве партыі перайшлі да супрацоўніцтва ў арганізацыі забастовак, у тым ліку забастовачнай акцыі работнікаў шпітала ў Новай Вільні (жнівень 1905 г.) або ўсеагульнай палітычнай забастоўкі ў Вільні (снежань 1905 г.). ППС падтрымлівала таксама і прапагандысцкую дзейнасць БСГ — давала магчымасць выпускаць некаторыя з яе адоваў у сваёй друкарні⁷².

Пэўная частка кіраўніцтва ППС у гэты час з павагай ставілася да беларускіх нацыянальных інтарэсаў. Але вырашальную ролю ў гэтай справе адыгралі тыя дзеячы (Пілсудскі, Пэрль), для якіх супрацоўніцтва з БСГ было толькі тактычным ходам. І хаця афіцыйныя дакументы ППС па-ранейшаму абвясчалі лозунг раўнапраўя ўсіх нацыяў Беларусі і Літвы, насамрэч, як сцвярджае Ганна Жарноўская, Пілсудскі не прызнаваў удзелу іншых нацыяў нароўні з палякамі ў справе самавызначэння⁷³. Гэтыя тэндэнцыі ўзмацніліся падчас першай расейскай рэвалюцыі, калі ў надзеі на аднаўленне незалежнасці Польшчы нацыянальныя пытанні — як беларускае, гэтак і літоўскае — сталі трактавацца больш канкрэтна: выказваліся жаданні далучыць да складу будучай польскай дзяржавы Ковенскую, Віленскую, Гарадзенскую і Менскую губерні⁷⁴. Другім пунктам нязгоды, які перашкаджаў яднанню сацыялістычных арганізацыяў, былі разыходжанні ў аграрным пытанні. Тут жаданні БСГ і Літоўскай сацыял-дэмакратычнай партыі былі непрымальнымі для ППС, бо праграма літоўскай зямельна-ўласніцкай інтарэсам у Беларусі і Літве.

Звяз БСГ і ППС пры такой сітуацыі быў магчымы толькі на грунце агульнай барацьбы з царызмам. Але ў іншых галінах іх перспектывыя планы разыходзіліся, тут супрацоўнічаць было немагчыма, што і прадвызначыла лёс аб'яднання. ППС лічылася з такой магчымасцю і не адмаўлялася ад задумы падпарадкаваць сабе БСГ іншым спосабам, не самым добрасумленным, які, аднак, нярэдка ўжываецца ў палітыцы. Увосені 1904 г. распачала сваю дзейнасць створаная ППС арганізацыя пад назвай Сацыялістычная Партыя Белай Русі (СПБР), якая павінна была выступаць як нібыта паралельная БСГ беларуская партыя. Сябрамі СПБР былі Мар'ян Фальскі, Браніслаў Шушкевіч, Адам Жаба, браты Станіслаў і Казімір Трускоўскія. Паходзілі яны з Беларусі, галоўным чынам — з Меншчыны і Гарадзеншчыны, ведалі беларускую мову і мелі пэўны досвед нелегальнай працы.

Апрача Варшавы, Горадні і Менска, дзе пэпэсаўцы грамадзіліся пад шыльдай СПБР, гэтая «партыя» не мела ніякіх іншых мясцовых арганізацыяў, адзіным рэальным вынікам яе дзейнасці былі некалькі адозваў, выдадзеных у Варшаве па-беларуску, іх распаўсюдам займаліся пераважна члены БСГ⁷⁵. Дзеля гэтага ў Горадні з удзелам Аляксандра Прыстара і Валерыя Славэка была закладзеная беларуская друкарня, але напрыканцы 1904 г. яе выкрыла і зліквідавала паліцыя⁷⁶. Такім чынам, галоўнай мэтай СПБР была не канкурэнтная праца на месцах, супрацоўніцтва з БСГ, якое павінна было прывесці да аб'яднання дзвюх партыяў, каб замацаваць гэтакім чынам уплыў ППС на дзейнасць Грамады. Дзеля гэтага ў канцы 1904 г. М. Фальскі распачаў перамовы з прадстаўнікамі БСГ, у т. л. з Іваноўскім, але спадзяваных вынікаў яны не прынеслі. На думку Фальскага, прычына няўдачы за-

ключалася ў немагчымасці знайсці агульную ідэалагічную платформу: СПБР павінна была адстойваць сацыялістычную ідэалогію, а БСГ не наважвалася змяніць сваю нацыяналістычную пазіцыю⁷⁷. А. Луцкевіч, у сваю чаргу, не бачыў супярэчнасцяў у галіне сацыяльнай ідэалогіі, а закіды ў нацыяналізме ў адрас Грамады тлумачыў як «страх перад нацыянальным пачуццём, якое абуджалася ў той час у беларускіх масах»⁷⁸.

Аднак і тут А. Луцкевіч перабольшваў, калі наўмысна атаесамляў нацыянальную свядомасць з рэвалюцыйнымі настроямі беларускіх народных мас. Насамрэч цяжка было гаварыць пра масавае абуджэнне нацыянальнага пачуцця ў 1905 г., калі выдавецкая дзейнасць рабіла толькі першыя крокі і не выходзіла яшчэ ніводная беларуская газета. Апалагеты БСГ часта ўказваюць на мясцовы характар гэтай партыі, але маўчаць пра тое, што яе рэальны палітычны ўплыў быў роўны нулю, калі ў 1906 г. яна не наважылася ўдзельнічаць у перадвыбарчай барацьбе за мандаты ў расейскай Дзяржаўнай Думе, пасля чаго ўлетку 1907 г. спыніла сваю дзейнасць⁷⁹. Таму захады ППС вакол БСГ рабіліся, хутчэй, з разлікам на перспектыву, найперш дзеля таго, каб скіраваць беларускі рух у рэчышча польскіх інтарсаў.

У гэтай сітуацыі ў колах ППС асабліва разлічвалі на В. Іваноўскага, яго лічылі за свайго чалавека, які толькі гуляе ў беларускія справы. Яго паходжанне, становішча брата Юрыя, які ў 1905 г. вярнуўся з высылкі ў Вільню і аднавіў сваю партыйную дзейнасць, кантакты з дзеячамі ППС, якія, праўда, выкарыстоўваліся для беларускага выдаўніцтва, — усё схіляла да такіх высноваў. В. Іваноўскі быў выдатным дзеячом БСГ, пра што сведчыў, між іншым, завочны выбар яго кандыдатуры ў цэнтральны камітэт на снежаньскім партыйным з'ездзе БСГ у 1905 г. у Менску⁸⁰. Таму адной з мэтаў выезду М. Фальскага ў Плоцк пад канец 1904 г. было намовіць В. Іваноўскага да паяднання БСГ з СПБР⁸¹. Але Іваноўскі не гуляў у падвойную гульні і гэтак жа, як і ў 1902 г., стаў на пазіцыю незалежнасці беларускага руху. Слабасць гэтага руху падчас рэвалюцыі ўзмацніла яго перакананне ў тым, што незалежнасць гэтая будзе толькі ўяўнай, калі ў беларускіх масах папярэдне не пашырыцца нацыянальная свядомасць, а для гэтага, у сваю чаргу, неабходнае было развіццё беларускай асветы. Гэта, аднак, патрабавала далейшых вялікіх і працяглых намаганняў.

¹ Słownik biograficzny działaczy polskiego ruchu robotniczego, t. II. Warszawa, 1987. S. 583.

² Ivanauskas T. Gyvenimas ir veikla. Vilnius, 1976. P. 16.

³ Цьвікевіч А. «Западно-русизм». Нарысы з гісторыі грамадзкай мыслі на Беларусі ў XIX і пачатку XX в. Мн., 1929. С. 310–313.

⁴ Як паведамляе прафесар Юры Тамашэўскі, яшчэ ў 1981 г. яго карэспандэнт трактаваў беларускі народ і беларускую культуру як выдумку на згубу Польшчы і дадаваў:

- «[...] У беларускіх абласцях Польшчы квітнела багатая народная культура з уласцівым ёй моўным дыялектам, таму на яе канве царскія шавіністы стварылі асобную беларускую культуру і беларускі народ у апошнія гады XIX стагоддзя, узяўшы за ўзор свой досвед з Украінай, дзе карэнных польскіх сялян ператварылі ў ворагаў польскасці з асобнай літаратурай» // *Rzeczpospolita wielu narodów*. Warszawa, 1985. S. 133–134.
- ⁵ Materiały do historii PPS i ruchu rewolucyjnego w zaborze rosyjskim od 1893 r. Do 1904 r. Rok 1893–1897. Warszawa, 1907. S. 19.
- ⁶ Тамсама. S. 149.
- ⁷ Turonek J. Wokół genezy Dziadźki Antona // *Slavia Orientalis*. 1983. № 3. S. 267.
- ⁸ Materiały do historii PPS... S. 173.
- ⁹ Луцкевіч А. Жыццё і творчасць Фр. Багушэвіча ва ўспамінах яго сучаснікаў // Запісы Беларускага Науковага Таварыства. Сшытак 1. Вільня, 1938. С. 29–30.
- ¹⁰ Станкевіч А. Да гісторыі беларускага палітычнага вызвалення. Вільня, 1934. С. 71–72; Pobóg-Malinowski W. Najnowsza historia polityczna Polski, t. II. Londyn, 1967. S. 355; Wajner M. Do historii PPS na Litwie // *Niepodległość*. t. XV. 1937. S. 329.
- ¹¹ Станкевіч А. Да гісторыі... С. 73.
- ¹² Тамсама. С. 69.
- ¹³ Turonek J. Wokół genezy Dziadźki Antona...
- ¹⁴ Uchwały IV zjazdu PPS, Цэнтральны Архіў ЦК ПАРП, 305/III/1, pt. 2, k. 46 і далей.
- ¹⁵ Тамсама.
- ¹⁶ Як зробіць каб людзям было добра на свеці. Лондан, 1903. С. 8.
- ¹⁷ Станкевіч А. Да гісторыі... С. 74.
- ¹⁸ Akta Warszawskiego Gubernialnego Zarządu Żandarmerii, Архіў сталічнага горада Варшавы, syg. 597, k. 12, 76.
- ¹⁹ *Przedświt*. 1903. № 2. S. 53–54.
- ²⁰ Бурбіс А. Беларуская Соцыялістычная Грамада ў першым перыядзе яе працы // Беларусь. Нарысы гісторыі, культуры і рэволюцыйнага руху. Мн., 1924. С. 178.
- ²¹ Арабей Л. Стану песняй. М., 1982. С. 23.
- ²² Як паведаміў муж Алаізы, літоўскі сацыял-дэмакратычны дзеяч Стэпанас Кайрыс, Цёткай яе празвалі суседзі Іваноўскія. З цягам часу гэтая мянушка стала яе літаратурным псеўданімам. — Гл.: Кайрыс С. З маіх успамінаў пра Цётку // *Конадні*. Сш. 2. Нью-Йорк, 1954. С. 68.
- ²³ Больш падрабязна пра «Свабоду» гл.: Туронак Ю. Па слядах «Свабоды» // *Ніва*. 25.10 і 01.11.1981 г. № 43–44.
- ²⁴ *Przedświt*. 1903. № 2. S. 54–57.
- ²⁵ Sprawozdanie z konferencji CKR PPS z czerwca 1903 r. // *Niepodległość*. t. XX, 1939. S. 111.
- ²⁶ Protokół z konferencji CKR z 16–17.12.1903 r. w Mińsku. Цэнтральны Архіў ЦК ПАРП, 305/III/3, pt. 3.
- ²⁷ Шлюбскі А. Новыя матэрыялы да гісторыі «Нашае долі» // *Польмя*. 1929. № 3. С. 204.
- ²⁸ Пуцявінамі Янкі Купалы. Дакументы і матэрыялы. Мн., 1981. С. 7.
- ²⁹ Новина А. (Луцкевіч А.) Белоруссы // *Формы национального движения в современных государствах*. СПб, 1910. С. 391; *Odrodzenie narodowe Białorusinów* // *Litwa*. 15.03.1909. № 4.
- ³⁰ Луцкевіч А. За дваццаць пяць гадоў (1903–1928). Вільня, 1928. С. 8.
- ³¹ Protokół z konferencji CKR PPS z 16–17.12.1903.
- ³² Тамсама.
- ³³ Луцкевіч А. За дваццаць пяць... С. 8.
- ³⁴ Г. Б. (Луцкевіч А.) Дваццатая ўгодкі БРГ // *Змаганьне*. 23.12.1923. № 21; *Памяці Івана Луцкевіча*. Вільня, 1920. С. 7–8.
- ³⁵ Turonek J. PPS wobec białoruskiego ruchu rewolucyjnego w latach 1902–1906 // *Studia polsko-litewsko-białoruskie*. Warszawa, 1988. S. 101.
- ³⁶ Луцкевіч А. За дваццаць пяць... С. 9, 16; *Народная Справа*. 21.09.1926, № 20.

- ³⁷ Александровіч С. Гісторыя і сучаснасць. Мн., 1968. С. 166.
- ³⁸ Тамсама.
- ³⁹ Turonek J. Z dziejów białoruskiego ruchu wydawniczego w latach 1902–1905 // *Studia polono-slavica-orientalia. Acta literaria*, t. IX. Ossolineum, 1985. S. 65.
- ⁴⁰ Тамсама. С. 73.
- ⁴¹ Гмырак Л. Беларускае нацыянальнае адраджэнне // *Вялікодная Пісанка*. Вільня, 1914. С. 17.
- ⁴² Зямкевіч Р. Ян Неслухоўскі (Янка Лучына) і яго няведомыя вершы // *Нёман*. 1932. № 2. С. 59.
- ⁴³ Ліст А. Калубовіча да аўтара ад 14.03.1979.
- ⁴⁴ Turonek J. Z dziejów białoruskiego ruchu wydawniczego... S. 76.
- ⁴⁵ Пратакты паседжанняў акадэмічнага сената, Архіў Ягелонскага ўніверсітэта ў Кракаве. С. II 84.
- ⁴⁶ Акты Беларускага Акадэмічнага Кола пры Ягелонскім ўніверсітэце ў Кракаве, тамсама, С. II, 797.
- ⁴⁷ Turonek J. Z dziejów białoruskiego ruchu wydawniczego... S. 77–78.
- ⁴⁸ Абодва апытальнікі знаходзяцца ў папцы з адозвамі з аўстрыйскай зоны падзелу РП (1892–1918) у ЦА ЦК ПАРП, 305/VI/4, pt. 12.
- ⁴⁹ Ліст Вацлава Іваноўскага да Аляксандра Ельскага ад 31.05.1905 г. AGAD, zesp. Prozo-rów i Jelskich, 1402.
- ⁵⁰ Дакументы выдавецкай суполкі Książka, Дзяржаўны Ваяводскі Архіў у Кракаве, IT 1603.
- ⁵¹ Лісты Вітаўта Ёдкі-Наркевіча да Баляслава Енджэўскага ад 21.09. і 20.10.1902 г., ЦА ЦК ПАРП, 305/VII/49, pt. 1.
- ⁵² Карский Е. Ф. Белорусы. Т. 3. Ч. 3. Петроград, 1922. С. 155; Луцкевіч А. За дваццаць пяць... С. 21.
- ⁵³ Карский Е. Ф., тамсама; Бурбіс А. С. 179; Багдановіч М. Збор твораў. Т. 2. Мн., 1968. С. 230.
- ⁵⁴ Александровіч С. Пуцявіны роднага слова. Мн., 1971. С. 118–119.
- ⁵⁵ Wasiliewski L. Litwa i Białoruś. Kraków, 1912. S. 278.
- ⁵⁶ Curschmann F. Die Weißruthenen. Ein erwachendes slavisches Bauernvolk // *Deutsche Rundschau*. Bd. I, 1918. S. 286.
- ⁵⁷ Łoza S. (red.) *Czy wiesz kto to jest?* Warszawa, 1938. S. 273.
- ⁵⁸ Паведамленне Марыі Арнольд ад 17.05.1979 г.
- ⁵⁹ Беларускі лемэнтар, або Першая навука чытання. Пецярбург, 1906. С. 4.
- ⁶⁰ Turonek J. Geneza i autorstwo pierwszego elementarza białoruskiego // *Slavia orientalis*. 1986. № 3. S. 347.
- ⁶¹ Сямейны архіў Ганны Іваноўскай-Карнэцкай, дачкі Вацлава і Сабіны.
- ⁶² Паведамленне Ганны Іваноўскай-Карнэцкай ад 22.10.1978 г. Ад шлюбу Вацлава і Сабіны нарадзілася трое дзяцей: Стэфан (1907–1944), Вацлаў (1910–1944) і Ганна (нар. у 1915).
- ⁶³ Новина А. (Луцкевіч А.) Беларусы // *Формы нацыянальнага движения*... С. 392–393.
- ⁶⁴ Тамсама. С. 391; Луцкевіч А. За дваццаць пяць... С. 23.
- ⁶⁵ Гл. адозвы «Товарышы!» і «Браця Мужыкі» ў ЦА ЦК ПАРП, 305/III/36, pt. 8.
- ⁶⁶ «Przedświt». 1904. № 10–12. S. 1.
- ⁶⁷ Тамсама. С. 408, заўвагі.
- ⁶⁸ Ліст В. Ёдкі-Наркевіча ад 10.11.1904 г. ЦА ЦК ПАРП, 305/VII/49, pt. 2 (list № 688).
- ⁶⁹ Больш падрабязна пра брашуры гл.: Turonek J. Z dziejów białoruskiego ruchu wydawniczego... S. 80.
- ⁷⁰ Новина А. (Луцкевіч А.) На дарозі да новага жыцця // *Маладая Беларусь*. Сш. 1. СПб, 1912. С. 21.
- ⁷¹ Wajner M. Do historii PPS na Litwie // *Niepodległość*. T. XV, 1937. S. 340.
- ⁷² Turonek J. PPS wobec białoruskiego ruchu rewolucyjnego... S. 103.

- ⁷³ Żarnowska A. Geneza rozłamu w Polskiej Partii Socjalistycznej 1904–1906. Warszawa, 1965. S. 122–123.
- ⁷⁴ Тамсама.
- ⁷⁵ Беларускія адозвы СПБР выдаваліся з кастрычніка 1904 г. да кастрычніка 1905 г. — Гл.: ЦА ЦК ПАРП, 305/II/42, Druki ulotne niepolskie. Пра іх распаўсюджванне праз БСГ гл.: Луцкевіч А. За дваццаць пяць гадоў... С. 21.
- ⁷⁶ Szuszkiewicz B. Organizacja grodzieńska PPS w latach 1898–1910 // Niepodległość. T. XVI, 1937. S. 529.
- ⁷⁷ Falski M. Okruchy wspomnień (fragmenty) // Studia pedagogiczne. T. XXXI, 1974. S. 23. Гэтыя ўспаміны М. Фальскі напісаў у сярэдзіне 60-х гг., г. зн. на 60 год пазней за падзеі, што ў іх апісваюцца, таму не ўсе яго выказванні гучаць у поўнай ступені пераканаўча.
- ⁷⁸ Луцкевіч А. За дваццаць пяць гадоў... С. 21.
- ⁷⁹ Тамсама.
- ⁸⁰ Хлябцэвіч І. Цётка // Польмя. 1924. № 3. С. 142.
- ⁸¹ Falski M. Okruchy wspomnień... S. 23.